

VU Research Portal

De paniek van juni 1734

Frijhoff, W.T.M.

published in

Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland
1977

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Frijhoff, W. T. M. (1977). De paniek van juni 1734. *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 19(2), 170-233.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

DE PANIEK VAN JUNI 1734

DOOR

WILLEM FRIJHOFF, PARIJS

INLEIDING

Kort voor en tijdens de maand juni van het 'wonderjaar' 1734 bracht een interkonfessioneel paniekverschijnsel bepaalde streken en kringen van ons land in rep en roer. Zowel onder gereformeerden als rooms-katholieken ging het gerucht dat de katholieken op Sint-Jansdag (24 juni), die dat jaar bij hoge uitzondering samenviel met Sakramentsdag, een aanslag op stads- en landsregeringen zouden plegen en tegelijk met het gebruik van de publieke kerken, de macht zouden overnemen. Er verschenen pamfletten en paskwillen in die zin. Op verschillende plaatsen leidden die ten dele op profetieën steunende geruchten tot beginnende onlusten, elders was er alleen sprake van paniekerige angstgevoelens bij de kerkelijke en politieke overheid. Incidenteel kwam het na afloop van de gemiste rel tot een proces tegen vermeende samenzweerders.

De in tekst en voetnoten van deze bijdrage genoemde literatuur laat zien dat de paniek onder de tijdgenoten¹ en de latere historici² allerm minst onop-

¹ Onder de spektatoriale en andere periodieke geschriften van die tijd zijn er enkele bekend die uitvoerig over de paniek spreken: (Justus VAN EFFEN), *De Hollandsche Spectator*, dl. 10, nr 276 (18 juni 1734), blz. 41-48, en nr 282 (9 juli 1734), blz. 89-76; en de *Europische Mercurius*, juni 1734, blz. 298-304, die ten dele op Van Effen steunt. Bij een proces in Friesland werden deze twee artikelen zelfs als ontlastend materiaal gebruikt omdat eruit bleek dat de geruchten ook elders in den lande de ronde hadden gedaan: R. A. Friesland, *Arch. Hof v. Fr.*, GG 63, dossier 8.10.1734. Verder de *Boekzaal van de geleerde wereld*, nov. 1734, blz. 620 (niet door mij geraadpleegd), en de *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savans de l'Europe*, XIV, 1 (Amsterdam 1735), 451.

² Algemene beschouwingen over de paniek: J. WAGENAAR, *Vaderlandsche historie*, XIX (Amsterdam 1758), 165-167; W. P. C. K(NUTTTEL), 'Sint-Jan 1734', *De Nederlandsche Spectator* (1892), 352-353; W. P. C. KNUTTTEL, *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek*, II (Den Haag 1894), 191-196; J. R. W. SINNINGHE, 'De Sint-Jansdag van het jaar 1734', *Historisch tijdschrift*, 20 (1941), 186-195; J. C. VAN DER LOOS, *Vaderlandsche kerkgeschiedenis*, III (Amsterdam 1949), 267-283; P. J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, VI (Groningen 1902), 146-147; P. POLMAN o.f.m., *Katholiek Nederland in de 18e eeuw*, II (Hilversum 1968), 19-20. Over paniekver-

SPREIDING VAN DE PANIEK VAN JUNI 1734

- Paniekverschijnselen
- ? Paniek onzeker
- R Repressie alleen
- Geen paniek
- P Druk van pamfletten
- S Seizoenarbeiders

gemerkt is gebleven. En terecht. Ze vormt een van de merkwaardigste en naar mijn gevoel onthullendste gebeurtenissen uit onze nieuwe geschiedenis. Vanwege de rijkdom aan sociaal-kulturele en kultureel-antropologische aspecten en gegevens die erin meespelen, maar ook vanwege het onvermoede licht dat ze op de alledaagse werkelijkheid van de maatschappelijke verhoudingen in de Republiek werpt. Het leek mij dan ook belangrijk het al eerder gepubliceerde materiaal aan te vullen door middel van archiefonderzoek op landelijke schaal, teneinde spreiding, vormen en raakvlakken van het verschijnsel nauwkeuriger in kaart te kunnen brengen en te kunnen omschrijven³. Ook werden de te Rome bewaarde dokumenten geraadpleegd⁴. Tenslotte heb ik gezocht naar gelijktijdige vermeldingen van deze of soortgelijke paniekverschijnselen op het jaar 1734 in buurlanden, met name in Engeland, dat toen tennaastebij dezelfde interkonfessionele verhoudingen kende, zij het met een geringer percentage katholieken. De resultaten van dit onderzoek worden hier aangeboden, samen met een bezinning op het verkregen materiaal.

1. GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN DE PANIEK

De meeste tijdgenoten beweren dat 'heel Holland' in beroering was. Maar de aangehaalde voorbeelden blijven gewoonlijk tot Holland, Friesland en de Zeeuwse eilanden beperkt. Daarbuiten lijkt er van paniekgevoelens weinig sprake te zijn geweest. Is deze stelling juist? We zullen de zaak hier per provincie bespreken.

a. *De provincie Holland*. Enkele belangrijke stukken zijn in het Archief van de

schijnselen elders gedurende dit tijdvak: George RUDÉ, *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730-1848* (New York-Londen-Sidney 1964). En meer in het algemeen: E. J. HOBBSBAWM, *Primitive Rebels* (Manchester 1959). Verschillende van mijn meer algemene beschouwingen dank ik aan deze beide suggestieve studies.

³ Vóór alles wil ik mijn erkentelijkheid betuigen voor de belangeloze medewerking van de rijks- en gemeentearchivarissen en de andere ambtenaren van de hierna te noemen archiefdepôts, met name van die welke ik niet zelf heb kunnen bezoeken. Zonder hun hulp had dit onderzoek niet verricht kunnen worden. Archieven van kleinere steden, kerkeraden, enz., zullen ongetwijfeld nog aanvullende gegevens kunnen bieden. Ik geloof echter niet dat de globale resultaten van mijn onderzoek daardoor ingrijpend zullen moeten worden veranderd. Drs. J. W. M. Fornier te Voorburg dank ik voor zijn hulp bij het bibliografisch onderzoek.

⁴ Mijn bijzondere dank gaat uit naar pater Edm. Lamalle s.j. van het *Archivum Romanum Societatis Iesu* (= ARSI), die een oude boekband (*Flandro-Belgica*, vol. 66) moest lospeuteren om raadpleging van het gewenste stuk mogelijk te maken. Alsmede naar Jacques Revel te Parijs, die mij, toen hij nog te Rome woonde, aan een mikrofilm van de brieven uit het Vatikaans Archief hielp.

Staten van Holland en West-Friesland aangetroffen⁵. Begin juni 1734 bleek onder de katholieken alom in de provincie Holland het gerucht te gaan 'van op St. Jansdag van het lopend jaar weder te sullen komen in het besit van de publike kerken met ondergang vande Gereformeerde Religie'⁶. Het Hof van Holland vond die geruchten bedenkelijk genoeg om er met de raadpensionaris over te gaan praten. Op diens voorstel werd door de Staten besloten de regering van de steden van een en ander in kennis te stellen en haar te verzoeken de orde te handhaven⁷. Daarmee was voor de afgevaardigden kennelijk de kous af, want van 19 juni tot 13 juli gingen ze op reces. Veel belang kunnen de heren dus niet aan de zaak hebben gehecht. Ook de raadpensionaris zelf vatte de affaire nogal rustig op⁸.

Anders was dat met de gekommitteerde raden. De officieren van zes dorpen op het eiland *Overflakkee* (o.a. Ooltgensplaat en Stad aan 't Haringvliet) maakten angstig melding van geruchten 'dat de Roomsgesinde een toeleg souden hebben om de gereformeerde soo personen als kerken te attacqueren', geruchten die des te serieuzer werden genomen daar de eilandbewoners het gevoel hadden van de buitenwereld afgesloten te zijn en Overflakkee in de zomertijd bovendien veel buitenlandse roomse seizoenarbeiders telde. Dat waren in hoofdzaak Brabantse en Vlaamse maaiers, zodat er 'nu wel drie Roomsgesinden teegens een gereformeerde op het voorseyde Eyland waren'⁹. Op hun verzoek om extra wapens en 300 man infanterie werd niet ingegaan. Wel mochten de eilandbewoners zichzelf wapenen en werden de katholieke priesters daar persoonlijk voor eventuele onlusten verantwoordelijk gesteld. Bovendien zou men voor alle zekerheid 80 man voetvolk van het Brielse garnizoen naar Hellevoetsluis detacheren, die in geval van nood onmiddellijk het Haringvliet over konden worden gezet¹⁰. De geruchten bleven echter aanhouden, zodat ook de gekommitteerden bang werden, wel vooral omdat het gevaar dichterbij kwam. Op Sakramentsdag

⁵ Vgl. W. P. C. KNUTTEL, 'Lijst van op de katholieken betrekking hebbende resoluties van Gecommitteerde Raden van Hollands Zuiderkwartier, 1730-1794', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* (= BBH), 22 (1897), 37-66.

⁶ *Algemeen Rijksarchief* (= ARA), Arch. Staten van Holland, inv. 860, f. 27v.-28r.

⁷ Een gedrukt exemplaar van het aanschrijven van de Staten bevindt zich in *Gemeentearchief* (= GA) Delft, 1e afd., inv. 20-1, f. 315. De gedrukte resolutie die daarbij ging, trof ik aan in GA Leiden, *Secretarie-archief 1575-1851*, Notulboek van burgemeesters, 1734-1756, f. 63; en in GA Dordrecht, Arch. 1572-1795, inv. 99, bijlage na f. 31v. Beide gedrukte teksten berusten gezamenlijk in GA Haarlem, Stukken ingekomen bij burgem. en vroedschappen. Merkwaardig genoeg ontbreken ze in de andere stadsarchieven. Slordigheid, of opzettelijke vernietiging?

⁸ *Romeinse Bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1727-1835*, uitg. door P. POLMAN o.f.m. (= Rom. Besch.), I (Den Haag 1959), 305, nr 325.

⁹ Brief van de gedeputeerden P. de la Bassecour en Abraham Buys aan de Amsterdamse magistraat, 18.6.1734: GA Amsterdam, Brieven van de gedeput. ter dagvaart, dl 39, 18 juni 1734, f. 1r-2r.

¹⁰ ARA, Arch. Stat. v. Holl., inv. 3084, f. 183r-185v.

was er gewoontegetrouw immers een belangrijke 'confluentie van Rooms-gesinde Landluijden en vreemde Arbeijders, welke in groten getale tot het pleegen van de Roomsche Godsdienst van buijten in den Hage te verwagten zijn'. In een drietal resoluties, van 21 tot 23 juni, waarin de groeiende bezorgdheid van de gekommitteerden duidelijk doorklinkt, besloten ze dan ook de wachten van de bereden en gaande militie te verdubbelen¹¹, het Haagse garnizoen op alle eventualiteiten voor te bereiden en extra munitie in te slaan, en nog niet zo weinig ook¹². Maar daar bleef het kennelijk bij, want op de vergadering van 24 juni werd door de elf aanwezige heren geen enkele resolutie genomen¹³.

Ook in verschillende andere steden was het roerig. Hoewel de resoluties van de vroedschap van *Amsterdam* in alle talen zwijgen, was er volgens Wagenaar toch onrust ontstaan. Zo werd daar rondgefluisterd dat er al een katholieke schaduwregering was gevormd, die op de bewuste 24 juni de macht zou overnemen¹⁴. Volgens een andere bron zouden de schout en zijn rakkers het volk er nauwelijks van hebben kunnen weerhouden het huis van een rijk en vooraanstaand katholiek te plunderen¹⁵. Protestanten uit het gepeupel zouden betaald zijn om de katholieken tot opstand te provoceren door opruiende briefjes onder hen te verspreiden, die hen op aanstaande Sakramentsdag samenriepen met het oog op een 'gran disegno'¹⁶. In Haarlem maakten burgemeesters noch vroedschap in hun resoluties van de paniek melding. Die van *Buiksloot* daarentegen besloten op 18 juni dat de burgerij zich zou wapenen en dat er elke nacht door 16 gewapende burgers wacht zou worden gehouden. Eerst op 25 juni werd dat aantal verminderd¹⁷.

Ook in het *Gooi* reageerden de boeren heftig. Abraham Rademaker, de katholieke illustrator van de 'Nederlandsche en Kleefsche Oudheden', was daar in de vroege ochtend van 24 juni in het veld een schets aan het maken, toen een aantal boeren met knuppels en dorsvlegels op hem af kwam zetten. Ze meenden dat hij in het komplot zat om de geuzen te vermoorden, en geheime tekens zat te geven met zijn potlood. Hij kon ternauwernood het vege lijf redden, en stierf zeven maanden later — naar het heet is hij de schrik

¹¹ Aldus ook ARSI, *Fl.-Belg.*, 66, f. 88v; vgl. *Rom. Besch.*, I, 299.

¹² ARA, *Arch. Stat. v. Holl.*, inv. 3084, f. 186v-187r (21/2 juni) en f. 189r-191r (23 juni, met lijst van extra munitie).

¹³ *T.z.p.*, f. 191r.

¹⁴ J. WAGENAAR, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen (. . .) en regeeringe beschreeven*, Folio-uitgave, 1e stuk, IIe deel, 23e boek (Amsterdam 1760), 740; 8°-uitgave, VI (1760), 296-297.

¹⁵ ARSI, *Fl.-Belg.*, 66, f. 88v.

¹⁶ *Vat. Arch.*, *Nunziatura di Fiandra*, 130, f. 327 v.

¹⁷ M. KRAMER, 'Buiksloot en de Roomschen in 1734', *BBH* 44 (1926), 211-215 (hierin de tekst van de resoluties).

nooit te boven gekomen¹⁸. Gebeurde dit misschien in de buurt van Laren, waar de Sint-Jansverering, de Hervorming ten spijt, steeds bewaard bleef¹⁹?

Voor al hoog in Hollands Noorderkwartier moeten de interkonfessionele verhoudingen gespannen zijn geweest. De regering van *Hoorn* heeft geen rechtstreeks tegen een katholiek complot gerichte maatregelen genomen. Wel bestaat er een keur van 19 juni 1734 die op straffe van drie guldens verbiedt bij gelegenheid van komende Sint-Jansdag kronen, kransen, of 'andere groente' boven de straten op te hangen²⁰. Sint-Jan was sinds 1370 de tweede, meer volkse patroon van de Hoornse Cyriacuskerk²¹. Ook na de Hervorming bleef zijn feest in ere. Men hing dan op de hoeken van de straten kronen op waaronder tot diep in de nacht werd gedanst en gedronken²². Uit een aan Jurriaan Spruyt toegeschreven 'Geschiedenis der stad Hoorn' in handschrift blijkt dat de stadsregering in 1734 beducht was dat die 'ongebondentheeden' de katholieken de uitvoering van hun snode plannen zouden vergemakkelijken. Vandaar die plotselinge keur. De schrijver beweert dat de spanning zo hoog steeg dat de gereformeerden zelfs bang waren door de katholieke winkeliers vergiftigd of heimelijk om hals te worden gebracht²³.

Soortgelijke spanningen moeten in *Alkmaar* hebben bestaan. Op 2 mei 1734 werd daar door een onbekende aan een zitplaats in de Grote Kerk een strop vastgehecht. Ook in de kerk van *Heilo* werd die zondag zo'n strop gevonden²⁴. Een ongetwijfeld daarmee samenhangend vlugschrift onder de titel 'De ontdekte wreedheid of bloeddorstigheid van de Papisten binnen Alkmaar tegen de Protestanten', dat de zaak wel in te gortige termen zal hebben afgeschilderd, werd op 6 juni door de Utrechtse vroedschap verboden²⁵. Maar pas toen de schout van Alkmaar op 6 juni ook een strop aan zijn voordeur vond hangen, werd het de stadsregering te bar. De volgende mor-

¹⁸ Johan VAN GOOL, *De nieuwe schouburg der Nederlantsche kunstschilders en schilders*, I (Den Haag 1750), 407-408; vgl. ook J. C. VAN DER LOOS, 'Kerkgeschiedenis van Amstelland', *BBH* 34 (1912), 414.

¹⁹ Vgl. A. C. J. DE VRANKRIJKER & G. SMIT, *Sint Jan. De Sint Jansprocessie van Laren in het Gooi* (Laren ²1952), 69-71.

²⁰ *Stadsboekerij Hoorn*, Bundel keuren van de magistraat, nr 95.

²¹ Th. VELIUS, *Chronyk van Hoorn* (Hoorn ⁴1740), 18.

²² Dit gebruik had ook te Alkmaar bestaan. Het werd daar al door een keur van 29.12.1625 verboden. Zie C. W. B. (RUINVIS), 'Alkmaarsche keuren tegen oude Roomsche gebruiken', *BBH* 21 (1896), 160. Verder: H. H. KNIPPENBERG, 'Het Sint-Jansfeest', *Volkskunde*, 54 (1953) 145-151, vooral 148-149; Jos. SCHRIJNEN, *Nederlandsche volkskunde*, I (Zutphen ²1930), 235; H. C. A. GROLMAN, *Nederlandsche volksgebruiken naar oorsprong en betekenis. Kalenderfeesten* (Zutphen 1931), 100.122.

²³ *GA Hoorn*, inv. Gonnet, nr 23, pp. 608-611. Samengevat door C. A. ABBING, *Geschiedenis der stad Hoorn*, II (Hoorn 1842), 249-252.

²⁴ *Korte ontleeding van het gedrag der Jesuiten en derzelver gevaarlyke leere, toegepast op de jegenwoordige tydt* (z.pl. of j. (= 1734), in-4° (K.B.: M 145 G 44), blz. (3) van het voorwoord.

²⁵ W. P. C. KNUTTTEL, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde catalogus* (Den Haag 1914), 131, nr 445.

gen loofde ze honderd zilveren dukaten²⁶ uit voor de aanbrengrer²⁷. Tevergeefs. Wekenlang hield de anders zelden aktieve schutterij 's nachts de wacht, zowel op het stadhuis als in de stad. Maar al gebeurde er niets schrikwekkends, de gemoederen waren zo verhit, dat de regering nog op 11 september besloot de katholieken in het vervolg uit alle funkties binnen schutterij en gilden en uit de lagere stedelijke ambten te weren²⁸. Eerst vijftig jaar later, namelijk op 14 juli 1784, werd deze bepaling afgeschaft²⁹.

Wat Hollands Zuiderkwartier betreft spraken we al over de maatregelen die de gekommitteerden in *Den Haag* namen. Op 24 juni zouden daar dan ook vijf katholieken uit het volk opgepakt zijn³⁰. Behalve een afschrift van de Statenresolutie van 12 juni³¹ is er in de resoluties van de Haagse magistraat zelf echter niets over deze zaak te vinden. Hetzelfde geldt voor *Delft*³², terwijl in Rotterdam, Gouda en Gorkum³³ zelfs de resolutie van de Staten niet bewaard bleef. Toch mogen we uit zo'n leemte geen overhaaste gevolgen trekken. De gereformeerde diakenen van *Rotterdam* noteerden op 19 juni bijvoorbeeld dat er een gerucht ging van 'seer gevaarlijke desseyen van het pausdom'³⁴. De jezuïet moest er enige tijd onderduiken³⁵. En volgens een moeilijk controleerbaar, in verschillende versies bekend verhaal van katholieke zijde zou een schoolmeester of voorzanger uit de stad Delft of omgeving of uit een dorp bij Rotterdam zich daar een week na Sint-Jan in de gevangenis hebben opgehangen, na bekend te hebben dat hij compromitterende brieven had verspreid die zogenaamd door de katholieken waren geschreven³⁶. Bij dominee Wittebol in *Den Haag* werd het volgende paskwil op de deur geprikt:

²⁶ Dus niet minder dan 250 gulden! Een hoog bedrag voor die tijd, dat bewijst dat de raad de zaak serieus nam.

²⁷ *GA Alkmaar*, Resolutieboek 8, f. 269r. Een lichtelijk afwijkende kopie van de gedrukte resolutie in: *Korte ontleding* (a.w.), 52.

²⁸ *GA Alkmaar*, Resolutieboek 8, f. 281v. De strekking van wat SINNINGHE, a.w., 195, hierover meedeelt, is onjuist. Zie verder: J. BONTIUS DE WAAL, *Kroniek van Alkmaar* (hs. in *GA Alkmaar*, aanwinst nr 430), f. 27v — een uitgave door de heer W. A. Fasel, gemeentearchivaris van Alkmaar, is in voorbereiding.

²⁹ C. W. BRUINVIS, *Het patriotisme te Alkmaar, 1781-1791* (Alkmaar 1886), 65-67.

³⁰ *Rom. Besch.*, I, 305, nr 325.

³¹ *GA 's-Gravenhage, Oud-Archief*, inv. 60, f. 150v.

³² *GA Delft*, Ie afd., inv. 20-1, f. 315.

³³ Er is al evenmin iets over de paniek te vinden bij TH. JORISSEN, *Memoriën van Mr Diderik van Bleijswijk, burgemeester van Gorinchem, 1734-1755* (Utrecht 1887), W. H. G., NS 45.

³⁴ *GA Rotterdam*, Resolutieboek geref. diaconie, dl 506, blz. 19; aangehaald door C. W. VAN VOORST VAN BEEST, *De katholieke armenzorg te Rotterdam in de 17e en de 18e eeuw*, diss. Leiden (Den Haag 1955), 68.

³⁵ ARSI, Fl.-Belg., 66, f. 88v.

³⁶ A. V(AN) R(OSSUM), 'Feest van St. Jan den Doper in 1734', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* (= AAU), I (1874), 161. Hij wordt daar *praecentor* (voorzanger) genoemd. Hetzelfde verhaal in ARSI, Fl.-Belg., 66, f. 88v-89r, waar de man *scholae trivialis magister* heet, hetgeen wel op een oorspronkelijke *praeceptor* terug zal gaan. Aldus ook in *Vat. Arch.*, *Nunz. di Fiandra*, 130, f. 327v en 330r, waar het geval zich in een (niet nader genoemd) dorp bij Rotterdam afspeelt. Vgl. *Rom. Besch.*, I, 302-303.

‘Calvinus heeft ons geraden,
 Dat men de Paus aan ’t Spit zou braden,
 Maar ’t is om ’t Geuse bloedt
 Dat men offerhande doet,
 De tijdt wanneer is mij vergeeten,
 Over agt dagen zal Wittebol ’t weeten’³⁷.

Een ander paskwil werd opgehangen aan het hek van het Huis te *Rijswijk* – vermoedelijk het Huis te Nieuwburg aldaar, waar op 20 september 1697 de vrede van Rijswijk was gesloten, die wellicht als een overwinning van Oranje en de protestantse mogendheden werd beschouwd. Dit vers was zo mogelijk nog duidelijker:

‘Holland is een Kasteel,
 De Papen hebben ook een deel,
 Maar de Geusen hebben een deel op scha of schande,
 Dog de Geusen moeten brande,
 Op Heijlige Sacramentsdag of op St. Jans Nagt,
 Zijn de Papen op de Wagt’³⁸.

Zeker is dat op het Zuid-Hollandse platteland voorspellingen van (pseudo-) Nostradamus en Trijn³⁹ over een komend nachtelijk bloedbad onder de geuzen de ronden deden⁴⁰. De 21 jaar oude Westfaalse maaier Albrecht Overberg werd te ’s *Gravenzande* voor eeuwig uit Holland verbannen omdat hij op 19 juni tot driemaal toe had gezegd dat hij zijn handen best in geuzebloed zou willen wassen⁴¹.

Hoewel de Dordtse afgevaardigde ter Statenvergadering de geruchten op 12 juni nog rondweg belachelijk en de moeite van een beraadslaging niet waard had gevonden⁴², was de regering van *Dordrecht* intussen toch bevreesd voor onlusten geworden, want op 22 juni nam de Oudraad uitgebreide maatregelen ter beveiliging van stad en (vooral) stadhuis tegen een nachtelijke aanslag door de roomsgezinden⁴³.

De Hollandse stad waarover we het best zijn ingelicht is echter *Leiden*. In een brief die vermoedelijk door de te Leiden werkzame Franse ongeschoeide karmeliet Paul-Simon van de Hl. Jozef (Paul des Martins) aan de nuntius te

³⁷ P. SMEDEMA, *Eenige aantekeninge van ’t geene tot Dockum is voorgevallen* (18e-eeuws hs. in *GA Dokkum*), f. 170v.

³⁸ *T.z.p.*, f. 170r-170v.

³⁹ Ongetwijfeld Trijntje van Boskoop, waarover hierna. De auteur leest abusievelijk ‘Irijn’.

⁴⁰ G. A. VAN SCHOUTEN, ‘Een Hollandsche Bartholomeusnacht’, *Historia*, 8 (1942), 319. Niets over de paniek bij J. G. DE RIDDER, *De kerkhistorie van het Westland* (Zaltbommel 1966).

⁴¹ VAN SCHOUTEN, *l.a.p.*

⁴² W. P. C. KNUTTEL, ‘Sint-Jan 1734’ (*a.w.*), 352.

⁴³ *GA Dordrecht, Arch. 1572-1795*, inv. 99, f. 34r-35r. Zie ook J. L. VAN DALEN, *Geschiedenis van Dordrecht*, II (Dordrecht 1933), 825.

Brussel werd geschreven⁴⁴ wordt uitvoerig ingegaan op de verschillende geruchten, waarop we straks nog zullen terugkomen. Er blijkt tevens uit dat de Leidse regering heel de nacht van 23 op 24 juni rond de katholieke schuilkerken heeft laten patrouilleren en dat het volk er tot middernacht voor het stadhuis te hoop liep. Dat gegeven wordt bevestigd door aantekeningen van de Leidse magistraat⁴⁵. Merkwaardig genoeg gold de bescherming van de overheid in die stad echter niet de gereformeerden, doch de katholieken, die gevaar liepen door de verhitte protestanten te worden mishandeld. De schout gebod de roomse kerkmeesters Versleyden, Van Varik en Le Britton ervoor te 'zorgen dat die gemeente sigh sorgvuldigh en nedrigh droegh, want dat de fabuleuse stellingen de protestanten so hadden geanimeert, en, gelyk men onderrigt was, zo sigh hadt doen praecautieneren, dat op de minste onvoorsigtigheidt, laet staen stoutigheidt, de protestanten mogelyk van sigh soudent tasten, waer van de Regeringh niet in staet zyn zouw om de eerste schok, door zo een groote pluraliteit op de Roomsche zullende vallen voor te komen of afteweren'⁴⁶. Maar omdat de schout ook wel merkte 'dat de verslagentheijt van de roomsgesinden alomme over dit werk groot was', beloofde hij van zijn kant te blijven patrouilleren. Behalve de oploop in de Breestraat, werd er slechts gemeld 'dat door twee à drie halfwasse brasems, niet roomsch zynde by de oude velt an herengraft eenige schoten met loskruydt zyn gedaen, doch welke door de dienders in huys gedreven zyn'⁴⁷.

b. *De provincie Zeeland*. In Middelburg en Vlissingen werden geen sporen van paniekgevoelens aangetroffen. Des te uitvoeriger zijn we ingelicht over de beroering op *Zuid-Beveland*, dank zij een briefwisseling uit die tijd⁴⁸ en het een dertigtal jaar later geschreven aantekenboekje van de Zuid-Nederlandse rekolleet Franciscus Claus (overl. 1768), die overigens pas sinds 1739 als pastoor in Goes werkte⁴⁹. Pater Claus ontleende zijn gegevens zelf waarschijnlijk in hoofdzaak aan het berijmde verslag van de gebeurtenissen dat in 1736 onder de titel 'Den Goeschen Oorlog' verscheen⁵⁰. Ik hoef hier niet tot

⁴⁴ *Rom. Besch.*, I, 304-306, nr. 325. Het afschrift in *Nunz. di Fiandra* 130, f. 316r-317r heeft Polman over het hoofd gezien.

⁴⁵ *GA Leiden, Secretarie-Archief 1575-1851*, Notulboek van burgem., 1734-1756, blz. 63-64.

⁴⁶ *T.z.p.*

⁴⁷ *T.z.p.*, blz. 64: ARSI, Fl.-Belg., 66, f. 88v.

⁴⁸ *Rom. Besch.*, I, 303-304, nr 324.

⁴⁹ Het hs. berust thans in *GA Goes*. Zie hierover ook: J. C. VAN DER LOOS, 'Het handschrift van pater Claus', *BBH* 59 (1941), 356-358. De passages betreffende 1734 zijn uitgegeven door A. H. L. HENSEN, 'Katholiekenvrees op Zuid Beveland in 1734', *De Katholiek*, dl 143 (1913), 289-298.

⁵⁰ Van dit thans onvindbare vlugschrift van 12 blz. in-4° berustte vóór de laatste wereldoorlog een exemplaar in de Provinciale Bibliotheek te Middelburg; vgl. J. BROEKEMA, *Catalogus van de pamfletten, tractaten enz. aanwezig in de Provinciale Bibliotheek van Zeeland*, I (Middelburg 1892), 373, nr 1777. Dat pater Claus met name

in de details in te gaan op een verhaal dat nog onlangs uitvoerig is samengevat⁵¹. Belangrijk is hier het dramatisch crescendo dat het verhaal kenmerkt. Na geruchten dat katholieke hulptroepen uit Vlaanderen en Brabant in aantocht zouden zijn, laat de magistraat van *Goes* al op 21 juni de poorten sluiten. Een dag later worden de katholieke huizen op wapens doorzocht en dreigt er al plundering. Onverwachte geluiden brengen het volk in een regelrechte paniekstemming. Geruchten als zou een pas gedolven graf in de Grote Kerk in plaats van een lijk buskruit bevatten, met een 'horlogerie' om dat tijdens de avonddienst van 23 juni tot ontploffing te brengen, leiden tenslotte tot opening van het graf — uiteraard zonder resultaat. Het *platteland* rond *Goes* vertoont een soortgelijk beeld. De gereformeerde boeren wapenen zich, houden (vermeende) katholieken aan en organiseren, zolang de angst erin zit, hun eigen krijgsraad. De kater van de 25e juni brengt de te verwachten weerwraak; de katholieke boeren worden ontwapend, de seizoenarbeiders verjaagd. Maar pas door tussenkomst van het garnizoen kunnen de protestantse boeren en het stedelijk grauw tot rust worden gebracht.

c. *De provincie Friesland*. In Friesland was de beroering het heftigst. Oldenhof heeft in zijn proefschrift een uitvoerige beschrijving van de gebeurtenissen en een uiteenzetting over de oorzaken en gevolgen van de paniekgevoelens in Westergo gegeven, waarnaar ik hier voorlopig verwijs⁵². Al bijna een jaar lang deden er met name onder de katholieke Westfaalse weversgezellen van *Harlingen* en de katholieke bevolking van *Leeuwarden*, *Franeker*, *Makkum* en omgeving geruchten de ronde over het komend verzetten van de wet

op dit pamflet steunde blijkt uit de uitvoerige bespreking ervan door A. M. WESSELS, *Ons Zeeuwsch verlden* (Bruinisse 1933), 209-219. Ook J. A. B. UTRECHT DRESSELHUIS, *Wandelingen door Zuid- en Noord-Beveland*, II (*Goes* 1834), 114-121, heeft kennelijk uit deze bron geput. Het door Wessels, a.w., 216, genoemde 'Jaarboekje van *Goes*' uit 1827 waarin het gedicht herdrukt zou zijn, is noch te *Goes* noch op het Rijksarchief te Middelburg bekend. BROEKEMA, a.w., I, 314, nr 1482, vermeldt nog een pamflet met de intrigerende titel *Borgerlijcke verdedinge voor Johannis Baptistendagh den 24 Juny, nu 1692* (*Goes* 1692). Waarop dit precies doelt, is mij niet bekend; vermoedelijk niet op interkonfessionele conflicten. Tenslotte ben ik veel dank verschuldigd aan drs E. J. M. Van der Zee te Borne, voor zijn deskundige en belangeloze hulp bij het onderzoek naar de gebeurtenissen in Zeeland.

⁵¹ M. J. H. POST, 'De katholieken op Zuid-Beveland in de tweede helft van de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw', *Voor Rogier* (Hilversum-Antwerpen 1964), 111-125, vooral 122-124.

⁵² H. J. OLDENHOF, *In en om de schuilkerkjes van Noordelijk Westergo* (Assen 1967), 351-365, noten 370-372. Hij steunt met name op de procesakten. Andere bronnen: *Vat. Arch.*, *Nunz. di Fiandra*, 130, f. 365-366, 327 en 330r, 315 en 318r; ARSI, Fl.-Belg., 66, f. 87-88; *Rom. Besch.*, I, 301-303, 306, 308, 321. Verder: J. J. DE GRAAF, 'Bijdrage tot de vervolging der Regulieren in Friesland gedurende 1734', *AAU* 23 (1896), 269-273; F. G. SLOTHOUWER, 'Paepse stouticheden', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, III, 3 (1886), 138-148; L. B. MULDER, 'Wolvega na 1580', *AAU* 2 (1875) 120-122; S. J. VAN DER MOLEN, 'Jarfke, Johannes en Trijntjen in Friesland', *Volkskunde*, 55 (1954), 16-23.

en een daarmee gepaard gaand bloedbad onder de geuzen, waarin de katholieken vast geloofd schijnen te hebben⁵³. Er was zelfs een visioen in die zin gezien door een weversgezel uit Munsterland. De Friese gedeputeerden namen echter pas op 22 juni maatregelen, naar het schijnt op initiatief van de prins⁵⁴. Bij de katholieken werd huiszoeking naar wapens verricht. Verschillende priesters werden uit voorzorg in hechtenis genomen. Te Harlingen werd voor de roomsen een avondklok ingesteld. Toen 24 juni in alle rust voorbij was gegaan, meende het door dat gezichtsverlies in zijn trots gefnuikte Hof tegen de al of niet vermeende raddraaiers te moeten procederen. Er vielen fikse vonnissen tegen de katholieken die hun mond voorbij hadden gepraat en vooral tegen de ordesgeestelijken, niet alleen in bovengenoemde plaatsen, maar ook te Bolsward⁵⁵, Sloten, Wolvega, Steggerda en Bakhuizen. Overigens hoeven die te Leeuwarden gevelde vonnissen tegen priesters niet in te houden dat er in genoemde plaatsen ook werkelijk van paniek sprake is geweest, ook al zullen de van elders bekende geruchten er zeker de ronde hebben gedaan.

Behalve in bovengenoemde plaatsen blijkt er nog angst onder de gereformeerden van *Dokkum* te hebben geleefd. Op 23 juni werd de wacht daar versterkt en werd er huiszoeking verricht naar aanleiding van de profetieën die er werden rondverteld⁵⁶.

d. *De Generaliteitslanden*. Volgens Justus van Effen zou in *Den Bosch* zijn rondgestrooid dat de stad te beginnen bij de Sint-Janspoort geheel zou worden verwoest⁵⁷. Ook de boeren in de *Meierij* geloofden volgens zijn zegslieden vast aan de voorspelling van een algehele omwenteling op Sint-Jansdag; bovendien werd in bepaalde, overwegend katholieke grenssteden (Bergen op Zoom, Breda of Grave?) de wacht verscherpt en bleven de poorten er gesloten⁵⁸.

e. *De overige provincies*. Bij de tijdgenoten die beweerden dat de paniek heel de Republiek aangreep moet, nog afgezien van de gebruikelijke overdrijving uit hollandocentrisme, de wens de vader van de gedachte zijn geweest. Wat de andere provincies betreft trof ik namelijk noch in magistraatsresoluties, noch in kriminele procesdossiers, noch in kronieken en dagboeken enig spoor

⁵³ Vgl. bijvoorbeeld OLDENHOF, *a.w.*, 356.

⁵⁴ SLOTHOUWER, *a.w.*, 139-140.

⁵⁵ In *Rijksarchief Friesland, Nedergerecht van de stad Bolsward* (A 1, H 54) vond ik echter niets over de paniek. Ik vermoed dan ook dat alle processen via het Hof gelopen zijn.

⁵⁶ SMEDEMA, *a.w.*, f. 168v-171r; VAN DER MOLEN, *a.w.*, blz. 18 en noot 1, noemt twee latere afschriften van dit handschrift, waarin tennaastebij hetzelfde.

⁵⁷ VAN EFFEN, *a.w.*, 91.

⁵⁸ *T.z.p.*, 91-92.

aan van paniekverschijnselen, of zelfs van wetenschap over wat elders gaande was⁵⁹. Dat we hier, wat bijvoorbeeld Zwolle betreft, niet het slachtoffer zijn van een gebrek aan inlichtingen, blijkt uit het missieverslag van de provinciaal van de jezuïeten, waarin uitdrukkelijk wordt gesteld: 'nullum quoque periculum, vexatio nulla fuit'⁶⁰. Hetzelfde geldt voor Gelderland, zoals duidelijk wordt uit een brief die de Franeker hoogleraar W. M. Muys op 7 juli aan zijn zwager Derck van Ruijven, sekretaris van de gedeputeerden van Veluwe, richtte. Voortbordurend op Van Ruijvens antwoord op inlichtingen van Muys over de junipaniek in Friesland, schrijft deze laatste: 'Het is ons ten uiterste lieff dat de papisten in Gelderland geen redenen van argwaan aan de regering gegeven en sig stil gehouden hebben'⁶¹. Dit mag des te vreemder heten daar de Gelderse papisten zich de voorgaande jaren bepaald niet onbetuigd hadden gelaten. De arrestatie van pater Lubbers, die sinds het plakkaat van 19 oktober 1731 niet langer als priester werd toegelaten, leidde te Wehl (overigens Kleefs!) begin 1732 tot een regelrecht oproer waaraan tal van daar kerkende katholieken uit andere plaatsen in de Graafschap deelnamen⁶². En in maart 1733 scheelde het maar een haar of Janus Vooght, een terdoodveroordeeld katholiek misdadiger die de predikant uit zijn cel had gejaagd en daarom bijkans als een heilige werd vereerd, werd in 's-Heerenberg op weg naar de galg door het samengestroomde volk bevrijd; de tocht werd een ware demonstratie tegen het gereformeerde juk⁶³.

f. *Konklusie*. De paniek blijkt dus beperkt te zijn gebleven tot de drie kustprovincies Zeeland, Holland en Friesland, en tot het overwegend katholieke Staats-Brabant (zie de *kaart*). Eens te meer zien we hier dat de provinciegrenzen nog tegen het midden van de achttiende eeuw een onmiskenbare sociaal-kulturele werkelijkheid weerspiegelden, en dat er in de Republiek allerminst van één doorgaande, nationale stroom nieuws sprake was. Zelfs zulke gemakkelijk te verspreiden berichten als geruchten van politieke en konfessionele aard bleven tot slechts enkele provincies beperkt. Die beperking is des te merkwaardiger daar het verschijnsel *binnen* die provincies vrij

⁵⁹ Gezocht werd in Groningen (GA en Rijksarchief), Zwolle (GA en Rijksarchief), Deventer (GA), Kampen (GA), Hasselt (GA), Arnhem (GA en Rijksarchief, Staten en Hof van Gelderland), Zutphen (GA), Nijmegen (GA), Utrecht (GA en Rijksarchief) en Amersfoort (GA). Ook werden tevergeefs dagboeken en kronieken betreffende verschillende van deze steden geraadpleegd. In 1778 blijkt de herinnering aan de paniek in Utrecht echter wel degelijk te bestaan (POLMAN, *Katholiek Nederland* (a.w.), II, 147). De Utrechtenaren kunnen hun wetenschap natuurlijk uit de toen al bestaande literatuur hierover hebben gehaald.

⁶⁰ ARSI, Fl.-Belg., 66, f. 89v.

⁶¹ SLOTHOUWER, a.w., 144. De reeds door Slothouwer vermoede familiebetrekking kon door de gemeentearchivaris van Arnhem worden bevestigd.

⁶² *Rijksarchief Gelderland, Arch. Hof van Geld.*, Roomschegezinden, inv. 439; Kriminele procesdossiers, inv. 4591³.

⁶³ *T.z.p.*, inv. 439.

algemeen schijnt te zijn geweest, en het ook elders aan interkonfessionele spanningen allerm minst ontbrak.

Vergelijken we de spreidingskaart van de paniek met de kommunikantencijfers uit 1726⁶⁴, dan blijkt dat overal waar paniekverschijnselen of maatregelen van overheidswege daartegen konden worden vastgesteld, een betrekkelijk belangrijke groep katholieken aanwezig was. In geen enkel geval telde die gemeenschap minder dan 200 kommunikanten, zelfs niet op het platteland⁶⁵. Bij de huidige stand van het demografisch onderzoek is het een onmogelijke opgave nauwkeurige katholiekenpercentages te berekenen voor de eerste helft van de achttiende eeuw. Als we rekening houden met de ontwikkeling van de kommunikantencijfers, met de bekende globale inwoneraantallen en met de uitkomsten van de volkstelling van 1809, kunnen we echter veilig stellen dat slechts daar paniekverschijnselen optraden waar de katholieken minstens 10% van de bevolking uitmaakten — al gaat de stelling omgekeerd niet altijd op. P. Chaunu heeft indertijd overtuigend aangetoond dat die 10% normalerwijs een grens vormen waarboven de diaspora zich een gemeenschap gaat voelen en ook als zodanig gaat optreden⁶⁶. Het lijkt mij dat dit ook hier geldt: paniek veronderstelt een kollektiviteit die als een dreiging kan worden ervaren. En wel door een andere kollektiviteit van een zekere omvang. Want een tweede karakteristiek van de spreiding van de paniek is dat het steeds schijnt te gaan om een botsing tussen een (numeriek of maatschappelijk gezien) vrij belangrijke katholieke minderheid en een herkenbare gereformeerde gemeenschap, zoniet ter plaatse, dan toch in de onmiddellijke omgeving. Het lijkt mij dus niet geheel juist de paniek als een reactie van enkele afzonderlijke, sterk verdrukte katholieken te willen zien. Integendeel, ze vindt juist daar plaats waar de katholieken door hun gestalssterkte een zekere mate van zelfbewustzijn hebben herwonnen en waar de tegenpartij zich zorgen maakt over hun al of niet vermeende groei. Maar waar zowel in het dagelijks leven als bij de overheid ook een reële graad van verdraagzaamheid bestaat, die de vorming van dit ontluikend zelfbewustzijn juist mogelijk maakt.

⁶⁴ J. A. DE KOK O.f.m., *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie* (Assen 1964), 466-475. De over dit proefschrift ontstane discussie doet hier niet terzake, en lijkt mij overigens ook geen afbreuk doen aan de kern van De Koks betoog. Vgl. voor Friesland eveneens: OLDENHOF, *a.w.*, 424-429.

⁶⁵ Bijvoorbeeld 653 kommunikanten in Oude Tonge op Overflakkee (DE KOK, *a.w.*, 467). Zelfs het Friese Winsum schijnt rond 1730 een rekordaantal katholieken te hebben geteld (OLDENHOF, *a.w.*, 427). Een gedetailleerde opgave van het aantal katholieken op het platteland van Zuid-Beveland in 1711 brengt het tot minstens 1062 personen; vgl. J. DE HULLU, 'De pastoors op het platteland van Zuid-Beveland van de Reformatie tot omstreeks 1700 en de getalssterkte der Rooms-Katholieken aldaar in 1711', *BBH* 35 (1913), 319-321. Pater Claus schatte dit aantal in 1734 op rond 900 personen (HENSEN, *a.w.*, 295).

⁶⁶ P. CHAUNU, 'Pour une histoire religieuse sérielle', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 12 (1965), 5-34.

Van de andere factoren die tot verzieking van het ontstane angstklimaat hebben bijgedragen noem ik hier slechts het gevoel van isolement dat de gereformeerde eilandbewoners van Overflakkee overviel toen ze het spookbeeld zagen opdoemen van een katholieke meerderheid waaraan ze, van het vasteland afgesneden, machteloos overgeleverd zouden zijn.

2. ALGEMENE OMSTANDIGHEDEN

In het voorgaande is verschillende malen zijdelings op allerlei spanningen gezinspeeld die medeverantwoordelijk waren voor het ontstaan van de onzekerheids- en paniekgevoelens. Voor een goed begrip van de verhoudingen lijkt het me belangrijk deze spanningen nog eens kort aan te stippen.

a. *Antikatholieke stemmingmakerij*. Na een vrij lange rustperiode in de interkonfessionele verhoudingen begonnen deze in het tweede kwart van de achttiende eeuw overal in Europa weer te verslechteren. De Noord- en Zuid-Hollandse synoden dienden in juni 1726 een remonstrantie bij de Staten in waarin werd gevraagd scherp tegen de 'aanwasch van het pausdom' op te treden⁶⁷. Van katholieke zijde werd de eerste steen des aanstoots door paus Benedictus XIII gelegd. Bij dekreet van 25 september 1728 voerde deze het *officie van de heilige Gregorius VII* voor heel de kerk in. In de lezingen van de metten werd paus Gregorius opgehemeld omdat hij keizer Hendrik IV in de ban gedaan en diens onderdanen van hun eed van trouw aan hem ontslagen had. Dat streek uiteraard in tegen de haren van zowel de episkopalistische appelanten en gallikanen als de protestanten. De Franse parlementen en de appelanten onder de Franse bisschoppen protesteerden heftig tegen deze slinkse aanval op de soevereiniteit van het staatsgezag⁶⁸ en het Franse episkopaat moest in 1730 aan de koning beloven het officie niet te gebruiken⁶⁹. Ook in de Republiek verwekte het grote ergernis⁷⁰. De aartsbisschop van de Cleresie, C. J. Barchman Wuijters, verbood het officie op 12 mei 1730⁷¹; de Staten van Holland volgden hem daarin op 20 september⁷²,

⁶⁷ KNUTTEL, *De toestand* (a.w.), II, 154-156.

⁶⁸ (G. N. NIVELLE), *La Constitution Unigenitus déferée à l'Eglise Universelle, ou Recueil général des actes d'appel*, II (Keulen 1757), 363-365.

⁶⁹ J. N. A. M. HUIJBREGTS, *Frankrijk en het officie van Gregorius VII* (Tilburg 1968). Deze diss. was mij niet toegankelijk.

⁷⁰ Zie voor het volgende: POLMAN, *Katholiek Nederland* (a.w.), II, 6-12; KNUTTEL, *De toestand* (a.w.), II, 137-140. Twee pamfletten uit 1730 hierover in Den Haag, volgens w. P. C. KNUTTEL, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, 9 delen (Den Haag 1889-1920) (= Kn.), nrs 16807-16808; zie ook nr 16788.

⁷¹ Kn. 16806.

⁷² (I. SCHELTUS), *Groot Placaet-Boeck*, VI (Den Haag 1746), 366; BBH 20 (1895), 276-278; KNUTTEL, *Verboden boeken* (a.w.), 83-84, nr 279. Zie voor de weerklink hiervan in Frankrijk: *Nouvelles ecclésiastiques*, 6 juni 1730 en 2 november 1730.

terwijl ze een dag later een fel antipauselijk, met name tegen de reguleren gericht plakkaat het licht deden zien⁷³.

Bleef deze wrevel vermoedelijk in hoofdzaak tot de leidende kringen beperkt⁷⁴, het ging er heel wat brutaler aan toe toen de predikanten lucht kregen van onderhandelingen met de raadpensionaris over de toelating van een nieuwe apostolisch vikaris. Pater Polman heeft in dit verband van een *aprilstorm* gesproken⁷⁵ en daar had het inderdaad alle schijn van. Met name te Leiden en Rotterdam hitsten verschillende predikanten het volk tegen de katholieken op⁷⁶. Er verscheen een flink aantal antipapistische schotschriften, straatliederen en spotprenten. Besmette regenten kregen dreigbriefjes onder de deur geschoven. Hier en daar werden zelfs katholieken gemolesteerd. De Staten zwichtten: er kwam geen apostolisch vikaris. Belangrijk voor ons onderwerp is vooral dat bij die gelegenheid weer rijkelijk uit het arsenaal aan oeroude onheilssymbolen werd geput. Zo voerde een gelegenhedsrijmelaar weer een naar mensenbloed hunkerende paus ten tonele⁷⁷.

Het gevolg van die agitatie was dat de Staten werden gedwongen nauwkeuriger toezicht te houden op de vermeende katholieke expansie. Op 5 augustus 1733 werd door de Staten van Holland dan ook een rapport 'tot weering van den aanwasch van het pausdom' gevraagd; dit werd op 12 mei 1734 ter vergadering besproken⁷⁸. De volgende dag verscheen er een deelresolutie over⁷⁹, terwijl de rest op 11 juni opnieuw ter sprake kwam⁸⁰. Vermoedelijk is het geen toeval dat het Hof van Holland pas op diezelfde 13 mei een konferentie met de Haagse magistraat belegde om over een al van 7 april daterende en eenstemmig door de Staten aangenomen resolutie ter handha-

⁷³ SCHELTUS, *a.w.*, VI, 367-369. Het plakkaat werd in grote lijnen overgenomen door de Staten van Gelderland, 19.10.1731 (*Rijksarchief Gelderland, Arch. Hof v. Geld.*, inv. 439), van Groningen, 12.4.1731 (S. J. FOCKEMA ANDREAE & F. J. L. BERKENVELDER, *Groninger Plakkaatboek, 1594-1848* (Groningen 1961), 39, nr 435), en van Overijssel, 9.4.1732 (S. J. FOCKEMA ANDREAE & W. DOWNER, *Overijsselse plakatenlijst* (Utrecht 1961), 97, nr 546). In al deze provincies was dit het laatste algemene plakkaat tegen de katholieken.

⁷⁴ Zie echter een spotprent hierover bij F. MULLER, *Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten*, II (Amsterdam 1876-1877), 140, nr 3723.

⁷⁵ P. POLMAN o.f.m., 'De aprilstorm van 1732 tegen toelating van een apostolisch vicaris in de Hollandse Zending', *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, III, 10 (1959), 242-266. Aanvullingen hierop in zijn *Katholiek Nederland* (*a.w.*), II, 12-16.

⁷⁶ Vgl. *De helsche vloet der onbeschofte en duivelsche lasteringen gespogt uit den onbeschaemden muil van een' Paepschen draek* (z. pl. of j. (= 1732), in-8° (K.B.: 444 J 163). En daartegenin: *Papen Raad niet altijd kwaad* (z. pl. 1733), in 8° (K.B. 1173 D 16).

⁷⁷ *Digt-kundige oversetting van de Admonitio etc., dat is Waarschouwing aan alle die het Heil der Republicq wenschen* (z. pl. of j. (= 1732), Kn. 16876; herdruk onder de titel *Poëten-Kost* (K.B.: 852 A 25).

⁷⁸ ARA, *Arch. Stat. v. Holl.*, inv. 860, mei 1734, f. 23r-26v; vgl. KNUTTEL, *De toestand* (*a.w.*), II, 169.

⁷⁹ SCHELTUS, *a.w.*, VI, 378.

⁸⁰ ARA, *Arch. Stat. v. Holl.*, inv. 860, juni 1734, f. 24v-25r.

ving van de openbare orde te beraadslagen. Er bleken toen namelijk 'seditieus geschriften' en 'perturbateurs van de gemeene ruste' in de stad rond te gaan⁸¹. Het is niet duidelijk of het in dit geval alleen om interkonfessionele onheilsvoorspellingen, om agitatie van de prinsgezinden, of om beide euvelen tegelijk ging. In elk geval zat er onweer in de lucht.

b. *Vervolging van protestanten in het buitenland*. Sinds jaar en dag was de angst voor vervolging door een toekomstige katholieke meerder- of overheid er bij het protestantse kerkvolk ingehamerd. En dat in ons land des te feller daar de synoden heel goed aanvoelden dat ze als puntje bij paaltje zou komen niet op de onvoorwaardelijke steun van de landsregering zouden kunnen rekenen. Het troebele trauma van de Bartolomeüsnacht — die alle kultureel-antropologische bestanddelen bevat om sterk op de verbeelding te werken (de nacht, het complot, de gruwelen, de 'Endlösung') — werd regelmatig opgefrist aan de hand van de jongste wandaden van het pausdom. De gezien de tijdsomstandigheden uiteindelijk genuanceerde houding van de katholieken in 1672 vermocht aan die angst niets te veranderen, vermoedelijk omdat ze niet op rationele motieven steunde. Juist in het tweede kwart van de achttiende eeuw werd het met de roomse wandaden inderdaad opnieuw ernst. Scherpe vervolging van de luthersen in Thorn (Polen), ten gevolge van het heiligschennend geacht optreden van enkele lutherse jongens aldaar in 1724, bij gelegenheid van een Sakramentsprocessie⁸². Een vervolging die des te gretiger werd uitgebuit daar de jezuïeten er de hand in hadden. Dwangmaatregelen tegen de gereformeerden rond Oudenaarde, die in 1731 een retorsieplakkaat van de Staten-Generaal uitlokten⁸³. Verscherpte toepassing van de antiprotestantse wetgeving in Frankrijk, sinds het mirakel van mevrouw De La Fosse in 1726, waarbij de eucharistie ook al tegen de gereformeerden werd gekeerd⁸⁴. Verdrijving van de Waldenzen uit Piemont (Savoïe) in 1731⁸⁵. Op 10 september 1731, dus kort voor het antiregulierenplakkaat, werd voor hun een kollekte gehouden die in Holland alleen al meer dan 308.000 gulden opbracht⁸⁶. Juist in 1733/4 kwamen er enkele honderden Piemontezen naar Holland over⁸⁷.

Maar vooral de ballingschap en omzwervingen waartoe zeker 20.000 luthersen uit Salzkammergut werden gedwongen door een 'Emigrationspatent'

⁸¹ GA 's-Gravenhage, Oud-Archief, inv. 769, f. 136.

⁸² KNUTTEL, *De toestand* (a.w.), II, 123-124.

⁸³ SCHELTUS, a.w., VI, 369, vgl. 353 (resol. van de Staten van Zeeland in dezelfde zin, 8.2.1724).

⁸⁴ Abbé LAURENT, oratoriaan, *Vie Madame de la Fosse guerrie miraculeusement le 31 mai 1725 à la procession du Saint-Sacrement* (z. pl. 1769).

⁸⁵ J. WAGENAAR, *Vaderlandsche Historie*, XIX (Amsterdam 1758), 66-67.

⁸⁶ *Europische Mercurius*, dec. 1731, 284-318.

⁸⁷ WAGENAAR, *t.a.p.*

dat Leopold-Anton von Firmian, prinsbisschop van Salzburg, op 11 november 1731 uitvaardigde⁸⁸, sprak jarenlang tot de verbeelding van de protestantse onderdanen van de Republiek⁸⁹. Groepen ballingen trokken op weg naar Amerika door de Zeven Provinciën heen en ruim 800 van hen vestigden zich in 1733 in het Vrije van Sluis⁹⁰. Eind maart 1735 vroegen de Staten van Gelderland, de ellende moe, zelfs aan de Staten-Generaal om geen nieuwe Salzburger ballingen via Nijmegen in de Republiek toe te laten zolang hun definitieve vestigingsplaats niet vaststond⁹¹.

c. *Agitatie van de prinsgezinden*. Al in juli 1734 werd door de Leidse karmelietenpater in een brief aan de nuntius op de rol van de aanhangers van de prins bij de paniek gezinspeeld⁹². Maar bij mijn weten heeft Wagenaar als eerste publiekelijk gesuggereerd dat de junipaniek wel eens aangewakkerd zou kunnen zijn door de partijgangers van prins Willem IV, die toen nog slechts stadhouder van Gelderland, Groningen en Friesland was⁹³. In geval van onlusten zou de prins immers de gelegenheid schoon hebben gezien om zich tot stadhouder van Holland te laten uitroepen en de macht in de hele Republiek aan zich te trekken. Wagenaars suggestie werd onmiddellijk door de prinsgezinden aangevochten⁹⁴, maar ze wisten haar niet te logenstraffen. Bijna alle historici hebben haar dan ook dankbaar aangenomen als een redelijke verklaring voor een op het eerste gezicht irrationeel verschijnsel. Maar is die insinuatie wel plausibel?

Prins Willem Karel Hendrik Friso, toen ruim 22 jaar oud, was op 25 maart van dat jaar in Engeland gehuwd met Anna van Brunswijk-Lüneburg, dochter van koning George II van Groot-Britannië⁹⁵. Op 7 mei kwam het jonge paar per schip te Rotterdam aan, om vrijwel onmiddellijk door een (wat de regenten betreft) vijandig Holland heen naar Friesland te vertrekken,

⁸⁸ Zie C. F. ARNOLD, *Die Vertreibung der Salzburger Protestanten und ihre Aufnahme bei den Glaubensgenossen* (Leipzig 1900); I. HÖSS, 'Die konfessionnelle Lage in Brandenburg-Preussen und Österreich im Zeitalter des Absolutismus', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 15 (1964), 616-626; H. HOHLWEIN, 'Salzburger Emigranten', *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, V (Tübingen 1961), 1348-1349.

⁸⁹ Zie bijvoorbeeld: *Gedenkwaardig en uytvoerig historisch verhaal van de verdrevene ballingen uyt het Aarts-bisdom van Saltzburg*, vert. door Is. LE LONG (Amsterdam 1732-1733), 3 dln. Verder: Kn. 16838-16840; MULLER, a.w., III, 295, nr 3743A-B; WAGENAAR, a.w., XIX, 67-70.

⁹⁰ A. M. WESSELS, *Ons Zeeuwsch verleden* (Bruinisse 1933), 79-92; vgl. O. DE JONG, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1972), 249-250.

⁹¹ *Rijksarchief Gelderland, Arch. Stat. v. Geld., kw. van Veluwe*, inv. 60, in dato 31.3.1735.

⁹² *Rom. Besch.* I, 305, nr 325; vgl. I, 321, nr 345 (Friesland).

⁹³ WAGENAAR, a.w., XIX, 167.

⁹⁴ *Uitdaging aan den schryver van de Vaderlandsche Historie, (...) wegens het Gezegde in het XIX. Deel van zyn Werk, rakende het Huis van Orangen* (Leeuwarden 1758), Kn. 18710.

⁹⁵ WAGENAAR, a.w., XIX, 161-163.

waar hun in Leeuwarden een grandioze ontvangst ten deel viel⁹⁶. Het valt niet te ontkennen dat de prins garen zou hebben gesponnen bij een situatie waaruit duidelijk zou zijn gebleken dat de regenten niet in staat waren de orde te handhaven. En het is allerm minst onmogelijk dat zijn aanhangers in Holland en Zeeland daarop spekuleerden. Maar we hadden dan toch minstens hier en daar een provocerende handeling of actieve deelname van laatstgenoemden aan de ordeverstoringen op 24 juni zelf mogen verwachten. En dat zou vast niet onopgemerkt zijn gebleven voor de antiprinselijke argusogen van de Staten van Holland. Daarvan is ons echter niets gebleken, en al evenmin van enige actie in de andere provincies waarin de prins nog geen stadhouder was (Utrecht, Overijssel). Te Leeuwarden, waar de prins gewoonlijk verbleef en de touwtjes strak in handen had, had hij er allerm minst belang bij een rel uit te lokken. Hij handelde daar mijns inziens ook niet naar. Op Sakramentsdag doorkruiste hij, bij wijze van voorzorgsmaatregel, met zijn ruitery de stad⁹⁷. Volgens de amsterdamse pastoor J. Schouwen zou hij toen te Leeuwarden tevens de alarmklok hebben laten luiden om te zien hoe katholieken en protestanten zouden reageren⁹⁸. Dat soort geruchten in verre, vijandige steden komt mij echter zeer verdacht voor. Ze zullen naar het rijk van de fabeltjes moeten worden verwezen. Want het lijkt mij niet erg aannemelijk dat de prins, hoe onervaren ook, zijn nog wankel gezag in de Republiek gegrondvest zou hebben willen zien op een, al was het maar in internationaal perspectief, zo onfrisse en ongewisse zaak als een godsdienstoorlog. Belangwekkender, en misschien dichter bij de waarheid, is de suggestie van nuntius Valenti te Brussel dat de Haagse regering zelf de paniekgevoelens aangreep om de troepen te versterken en zich zonder argwaan te wekken beter tegen een eventuele staatsgreep door de prins van Oranje te kunnen wapenen⁹⁹.

Het is dus niet onmogelijk dat de agitatie van diens partijgangers heeft bijgedragen tot het scheppen van een woelig klimaat, maar het lijkt mij niet erg waarschijnlijk dat de prins er zelf de hand in heeft gehad. In elk geval is het beslist onjuist daar een van de *oorzaken* van de junipaniek in te zien. Hoogstens gaat het om een bijkomstige omstandigheid. De oorzaken zelf lagen op een ander vlak.

d. *Oorlogvoering elders*. Het jaar 1734 kenmerkte zich ook door spanning op het internationaal front. Lodewijk XV en zijn oom Filips V van Spanje

⁹⁶ J. SOUTENDAM, 'Intocht van den prins en de prinses van Oranje te Leeuwarden op 11 Mei 1734', *De Tijdspiegel* (1886, II), 58-63; OLDENHOF, *a.w.*, 353-354. Zie voor de weerklink hiervan ook: *Gazette de Hollande*, nr 38 (11 mei 1734) en nr 40 (18 mei 1734); *Gazette de France*, 22 en 30 mei 1734, p. 84 en 88.

⁹⁷ OLDENHOF, *a.w.*, 357-358.

⁹⁸ DE GRAAF, *a.w.*, 270.

⁹⁹ *Rom. Besch.*, I, 302, nr 323 (16 juli 1734).

hadden het jaar tevoren de oorlog verklaard aan de tsaar, vanwege de troonopvolging in Polen, en aan de keizer van Oostenrijk, die bezig scheen Noord-Italië in te palmen (en, niet te vergeten, soeverein van de Zuidelijke Nederlanden was). Het succes was op de hand van de Bourbons. Frankrijk maakte een snelle opmars in Noord-Italië en sloeg tevens het beleg voor de grensvesting Filipsburg (bij Spiers), die op 18 juli 1735 werd ingenomen nadat Europa hierover meer dan een jaar in spanning had gezeten en Frankrijks beste maarschalk (Berwick, een bastaard van de Stuarts, dus een Jakobiet) er het hoofd was afgeschoten. Reeds op 15 mei 1734 heroverde Spanje het door Oostenrijk bezette Napels en Sicilië, en werd de Spaanse troonopvolger don Carlos te Napels voorlopig tot koning uitgeroepen. De Republiek koos geen partij, om 'librement leur poivre et leur canelle' te kunnen verkopen, zoals Voltaire zei¹⁰⁰. Maar met lede ogen zag ze het oude spookbeeld van een Frans-Spaanse alliantie verwezenlijkt. Vooral Frankrijks eindeloze landhonger en onbeteugelde ambities baarden onrust. Aldus tenminste de geruchten die ten onzent de ronde deden¹⁰¹.

e. *Ekonomische omstandigheden*. Hoewel de handel door die oorlog schade schijnt te hebben geleden, wijzen de opbrengsten van de konvooien en licenten niet op een conjuncturele terugval van de economie in de jaren 1733-1735. Wel mag er over een groter tijdsbestek van een structurele crisis worden gesproken¹⁰². Ter verklaring van de paniek valt daar echter niet veel mee te beginnen. Al evenmin was 1734 een crisisjaar voor de landbouw. De winter was in de Republiek zeker niet hard te noemen. In Noord-Frankrijk was de lente zelfs uitzonderlijk warm; de graanoogst was er dan ook uitstekend en de druivenpluk begon er al half september¹⁰³. Geen economisch rampjaar dus, en met de voorafgaande jaren was dat al evenmin het geval.

f. *Spanningen onder de katholieken*. Ik hoef hier slechts in het voorbijgaan te herinneren aan de spanningen die tussen de Cleresie en de romeinsgezinde priesters van de Hollandse Zending bestonden. Ze bleken al uit de hierboven genoemde moeilijkheden rond de toelating van een nieuwe apostolisch vikaris, waarbij een deel van de Cleresie zich bij het verzet van de predikanten aansloot¹⁰⁴. Ze blijken ook uit enkele wonderbaarlijke genezingen van gelo-

¹⁰⁰ VOLTAIRE, *Correspondance*, I (Parijs 1880), 393, brief aan Abbé Jacques de Sade, 13.11.1733. Voltaire, die in dat jaar nauwe betrekkingen met Holland onderhield, spreekt niet over de paniek.

¹⁰¹ Vgl. *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France*, XXIII (Hollande), éd. par L. ANDRÉ & É. BOURGEOIS (Parijs 1924), III, 1-8 en 31-32.

¹⁰² Zie de tabellen bij JOH. DE VRIES, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Leiden ²1968), 185-195.

¹⁰³ E. LE ROY LADURIE, *Histoire du climat depuis l'an mil* (Parijs 1967), 51 en 325; J. DE VRIES, 'Histoire du climat et économie', *Annales E.S.C.*, 32 (1977), 204, grafiek 1.

¹⁰⁴ POLMAN, *Katholiek Nederland (a.w.)*, II, 13-14.

vigen van de Cleresie die, in het kielzog van de wonderen die de geschiedenis van het Franse jansenisme begeleidden, beoogden te bewijzen 'que M. l'Archevêque d'Utrecht n'étoit ni intrus, ni hérétique, ni schismatique, ni ex-communicé aux yeux de Dieu'¹⁰⁵. Mijn inziens funktioneerden deze wonderen als laatste en afdoend geachte bewijsstuk in een dovemansdialoog 'waarvan de mislukking eigenlijk in ieders ogen al vaststond'¹⁰⁶. Een zelfde funktie moet ongetwijfeld worden toegekend aan de stuiptrekkingen (*convulsions*) die sinds juli 1731 de aanhangers van de rigoristische diaken François de Pâris op diens graf te Parijs overvielen, en die ook bij sommige leden van de Cleresie sympathie vonden¹⁰⁷. Steeds in dezelfde kontekst ontstond in de zomer van 1734 bij Port-Royal-des-Champs een sekte rond een zekere 'broeder Augustijn', die voorspellingen deed, zich de voorloper van Elias noemde en, net als de *convulsionnaire* Pierre Vaillant in datzelfde jaar, op eindtijdverwachting spekuleerde. Voorzover ik weet werd deze sekte echter eerst later in Noord-Nederland bekend, want de bisschop van Haarlem kreeg er pas in februari 1760 op zijn verzoek inlichtingen over¹⁰⁸.

Na afloop van de paniek zouden jansenisten en protestanten volgens de nuntius als om strijd krachtige toepassing van de plakaten tegen de roomsgezinden hebben geëist¹⁰⁹. Dat de paniek zelf ook de kringen van de Cleresie raakte, bleek mij echter nergens¹¹⁰. Het lijkt mij ook niet waarschijnlijk: de Cleresie verschilde juist in zoverre van de roomsgezinden dat ze zich feitelijk al bij de bestaande religieverhoudingen had neergelegd, en ze had er geen belang bij haar goede relaties met de burgerlijke overheid te verstoren.

g. *De eerste vrijmetselaarsloges*. Tenslotte verschenen in het jaar 1734 de eerste vrijmetselaarsloges in ons land. Vermoedelijk waren ze met de prins vanuit Engeland de Noordzee overgestoken. De Staten-Generaal vaardigden al in 1735 een verbod uit tegen die loges 'die sommigen, 't zy met of zonder grond, ook hielden te strekken tot bevordering van misnoegen over, of verandering in de regeering'¹¹¹.

¹⁰⁵ *Nouvelles Ecclésiastiques*, I, 1728, 208.

¹⁰⁶ W. FRIJHOFF, 'La fonction du miracle dans une minorité catholique: les Provinces-Unies au XVIIe siècle', *Revue d'histoire de la spiritualité*, 48 (1972), 175-176.

¹⁰⁷ POLMAN, *a.w.*, II, 27. De diaken Pâris werd in Frankrijk trouwens ook wel de 'Saint d'Utrecht' genoemd (FRIJHOFF, *a.w.*, 176).

¹⁰⁸ Troyes, *Bibliothèque Municipale*, ms. 2202, f. 1-4; vgl. C. GARRETT, *Respectable Folly. Millenarians and the French Revolution in France and England* (Baltimore-Londen 1975), 25.

¹⁰⁹ *Vat. Arch.*, *Nunz. di Fiandra*, 130, f. 282r; vgl. *Rom. Besch.*, I, 299, nr 321, en 303-304, nr 324.

¹¹⁰ Ik vond ook niets hierover in het 'Diarium litterarum' (op het jaar 1734) van het Archief van de O.B.C. (Rijksarchief Utrecht).

¹¹¹ WAGENAAR, *a.w.*, XIX, 167-170.

De omstandigheden wijzen dus in vrijwel alle opzichten op een klimaat van politieke en maatschappelijke gisting, waarin een kleine schok grote, onvoorziene gevolgen kon krijgen en geruchten over komende botsingen des te gemakkelijker geloof vonden daar het konfliktmodel voor het grijpen lag. Wat waren dat nu precies voor geruchten?

a. *De vervullingsprofetie: het eindtijdkwatrijn*. In het merendeel van de bronnen wordt voor de oorsprong van de geruchten naar een kwatrijn verwezen dat ons in verschillende lezingen bekend is. Justus van Effen¹¹² haalt zonder bronvermelding een Franse versie aan:

‘Quand George Dieu crucifiera,
Quand Marc le ressuscitera,
Et quand Jean le promenera,
La fin du monde arrivera’.

In de overige Noord-Nederlandse bronnen vinden we melding van een oorspronkelijk latijns kwatrijn van dezelfde aard, maar met een afwijkende tekst. Die tekst zelf is niet met evenzoveel woorden overgeleverd, maar het is bekend dat de laatste regel luidde:

‘Totus mundus Vae! clamabit’¹¹³.

Een nederlandse vertaling ervan deed de ronde te Dokkum:

‘Als Marcus op Paaschdag komt,
Anthoni op Pinxterdag,
Johannes op Sacramentsdag,
Sal de Weerelt Wee, Wee, Wee roepen’¹¹⁴.

In het vervolg zal ik Van Effens versie als het eindtijdkwatrijn aanhalen, en het Dokkumer kwatrijn de ‘Wee’-versie noemen. De afwezigheid van het gebruikelijke rijm en metrum doet ons wat dit laatste betreft het vermoeden aan de hand dat het hier inderdaad slechts om een vertaling gaat, en dat de oorsprong van de profetie dus in het buitenland, of minstens in anderstalige kringen moet worden gezocht. Reeds in maart 1731 vinden we in Rome dan ook de volgende latijnse versie¹¹⁵:

¹¹² VAN EFFEN, *a.w.*, 90. Het is mij niet duidelijk waarom SINNINGHE, *a.w.*, 186, stelt dat Van Effen dit kwatrijn aan Nostradamus beweert te ontleen.

¹¹³ *Rom. Besch.*, I, 305, nr 325. De eerste drie regels zullen, gezien het rijm, identiek zijn geweest met die van de hiernavolgende Jakobitische versie.

¹¹⁴ SMEDEMA, *a.w.*, f. 169v. Deze versie was ook te Alkmaar bekend; vgl. BONTIUS DE WAAL, *a.w.*, f. 27v.

¹¹⁵ KNUTTEL, ‘Sint Jan 1734’ (*a.w.*), 353; *De toestand* (*a.w.*), II, 195; SINNINGHE, *a.w.*, 187. In het exemplaar dat de U.B. te Amsterdam van eerstgenoemd werk bezit, heeft een lezer het woord *coenabit* door *cibavit* vervangen. Waarom is mij onbekend. Een en ander wordt reeds vermeld in: Ant. VAN HARDEVELDT, *De ontdekte wolf in de pot, ofte historische saamenspraak van een Predikant met een Christen* (Utrecht 1735), 53 (= Kn. 17011).

'Dum Marcus cantabit Halleluja,

Et Antonius Veni creator,

Et Joannes Baptista coenabit,

Tunc regnabit et triumphabit Rex in Anglia Jacobus III'¹¹⁶.

Gezien de lengte van de slotregel gaat het hier duidelijk om een aanpassing van een ouder kwatrijn aan de politieke verwachtingen van de Jakobieten. James III (VIII van Schotland) – zoon van de katholiek geworden koning James II (VII) van Groot-Britannië, die in 1688 was verjaagd ten gunste van zijn protestantse, met prins Willem III van Oranje gehuwde zuster Mary – was sinds de dood van zijn vader (1701) Brits troonpretendent. Vanaf 1719 woonde de 'Old Pretender' in Rome, waar hij hof hield en een grote staat voerde. Maar al schijnt deze profetie uit zijn romeinse omgeving in Engeland bekend te zijn geworden¹¹⁷ en ging er in januari 1734 een vaag gerucht over een invasie van de Jakobieten in Engeland vanuit Saint-Malo¹¹⁸, er is in de aan 'No Popery'-bewegingen zo rijke Engelse geschiedschrijving geen spoor te vinden van die paniek waarover Van Effen 'van goeder hand' beweert te zijn ingelicht¹¹⁹. Ook in de Republiek vond ik verder geen vermelding van Jakobitische inbreng, tenminste niet op het jaar 1734.

b. *De late paasdatum*. Waar komt dit kwatrijn vandaan? Het moet al vóór 1731 hebben bestaan. Naar vormgeving lijkt het een schoolvoorbeeld van een volksrijmpje of geheugensteuntje waarvan de oorsprong tot in de nevel van het verleden teruggaat. Toch valt er nog wel wat meer over te zeggen. Daarvoor is het echter nodig eerst een uitstapje naar de tijdrekenkunde te maken. Het roerende feest Sakramentsdag valt slechts hoogst zelden met het vaste feest van Sint-Jans Geboorte (24 juni) samen. Dit gebeurt uitsluitend wanneer Pasen op de laatst mogelijke datum (de *ultima sedes*) valt, namelijk op 25 april, feestdag van de evangelist Markus; Goede Vrijdag valt dan op Sint-Joris, 23 april.

¹¹⁶ Dit kwatrijn komt voor in een reisbrief uit Rome van 10.3.1731, uitgegeven door de katholieke baron Carl-Ludwig VON POELLNITZ (een achterkleinzoon van prins Maurits), *Lettres et mémoires, contenant les observations qu'il a faites dans ses voyages* (. . .), II (Amsterdam ³1737), 220-221. Sinninghe gebruikte de tweede Luikse druk (1734); de eerste verscheen te Luik in 1731. Geen van beide drukken was mij toegankelijk. Maar dat de profetie heel goed van 1731 kan dateren zal straks blijken. De *Boekzaal van de geleerde wereld*, nov. 1734, 620, heeft als eerste op deze passage gewezen. Maar als zodanig schijnt het kwatrijn in deze versie bij de paniek geen rol te hebben gespeeld, al was het in de Republiek wel bekend; vgl. *Rom. Besch.*, I, 304, nr 325.

¹¹⁷ Dat wordt tenminste gesuggereerd door VAN EFFEN, *a.w.*, 89.

¹¹⁸ J. H. PLUMB, *Sir Robert Walpole*, II (Londen ²1972), 298-299. Ik dank deze inlichting aan de heer Henri Florent, professeur agrégé te Boonen.

¹¹⁹ VAN EFFEN, *a.w.*, 89. Het standaardwerk van Sir Charles PETRIE, *The Jacobite Movement* (Londen ³1959), rept zelfs niet van de profetie. Bekend zijn daarentegen de Londense jeneverrellen van juli 1736, die volgens recent onderzoek door de Jakobieten aangestookt zouden zijn. Zie: George RUDE, '“Mother Gin” and the London Riots of 1736', *The Guildhall Miscellany*, I, 10 (sept. 1959), 53-62.

Tijdrekenkundig gezien¹²⁰ valt Pasen op 25 april wanneer epacta 24 samenvalt met zondagsletter C, ofwel wanneer epacta 25 samenvalt met zowel zondagsletter C als een van de eerste elf gulden getallen. Astronomisch gezien valt Pasen sinds het koncilie van Nicea (325) op zondag ná de eerste volle maan op of na de lentenachtevening van 21 maart. Theoretisch kan die volle maan op zijn vroegst op 21 maart zelf vallen; is dat een zaterdag, dan is het op 22 maart Pasen. Op zijn laatste kan de eerste volle maan na 21 maart 28 dagen later, dus op 18 april vallen. Is 18 april bovendien een zondag, dan — en dan alleen — wordt Pasen in de latijnse kerk dus op 25 april gevierd.

Vanwege het onevenwijdig verloop van maancyklus en zonnejaar is het alleen over een tijdsbestek van tienduizenden jaren mogelijk enige regelmaat te ontdekken in het voorkomen van deze uitzonderlijk late paasdatum. Uitzonderingen daargelaten komt dit voorlopig in elke eeuw tennaastebij één maal voor. Om het bij ons millennium te houden viel Pasen in de volgende jaren op 25 april: 1014, 1109, 1204, 1451, 1546, 1666, 1734, 1886 en 1943¹²¹. Omdat het Sakramentsfeest uit de dertiende eeuw stamt en pas op 11 augustus 1264 voor heel de kerk verplicht werd gesteld¹²², kon het eerst in 1451 voor de eerste maal met Sint-Jansdag samenvallen. Onder de schaarse cultureel-antropologische bronnen uit de middeleeuwen die gedateerd zijn, heb ik er twee kunnen vinden waaruit ondubbelzinnig blijkt dat het samenvallen van Sakramentsdag en Sint-Jans Geboorte vanaf het eerste begin als een kritisch gebeuren is beschouwd.

Aan het slot van een in 1441/2 te Fréjus (Zuid-Frankrijk) in het Provençaals afgeschreven handschrift van het Leven van Sint-Honoratus door Raimond Féraud, heeft de kopiïst enkele beschouwingen in het Latijn toegevoegd over het komende jaar 1451: 'in quo anno erit tota habundancia pacis et leticie et erit pascha xxv. aprilis et celebrabitur per tota christianitate cum gaudio et exultatione et dies dantissimi corporis christi in die sanctie iohannis baptiste erit et illa die per gratiam spiritus sancti venient et congregabuntur omnes tresdecim reges christianorum parisiis pro faciendo sinagium regi virtute divina et deo permittente propter libertates quas dabit regi deus. In illa die coram omnibus regibus et omni populo manifeste descendet angelus de celo portans ensenium ab una parte clarissimum et ab alia parte rubicundum ad unum anulum in cuspide, et ponet angelus coram omnibus anulum in digito indice regis ad significandum quod pax et tota libertas erit

¹²⁰ Algemeen tijdrekenkundig overzicht: J. LACAU & P. CALOT, 'Calendrier', *Dictionnaire de droit canonique*, II (Parijs 1937), 1195-1260; W. E. VAN WIJK, *De Gregoriaansche kalender* (Maastricht 1932).

¹²¹ W. E. VAN WIJK, *De late Paasch van 1943* (Den Haag 1943); zie voor een kant en klare kalender van de genoemde jaren: J. P. ESCOFFIER S.J., *Calendrier perpétuel développé sous forme de calendrier ordinaire* (Périgueux-Parijs 1880).

¹²² *Dictionnaire de spiritualité*, IV (Parijs 1961), 1625; *Lexikon für Theologie und Kirche*, IV (Freiburg ²1960), 405-406. Zie verder aan het slot van deze bijdrage.

in regno, et durabit illa leticia xlij annos¹²³. Heel duidelijk spreekt uit deze tekst de verwachting dat het bewuste jaar een geheel nieuwe, van godswege bekrachtigde periode van vrede zal inluiden — een verlangen dat des te begrijpelijker wordt als we in aanmerking nemen dat Frankrijk toen al meer dan honderd jaar periodiek door verwoestende oorlogshandelingen werd geteisterd. Ook komen we in deze voorspelling al enkele elementen tegen die kenmerkend zijn voor eindtijdverwachting, bijvoorbeeld de topkonferentie van alle koningen, de boodschappende engel, de rode kleur en het lange vredeestijdperk.

De tweede bron is van geheel andere aard. Tot de thans bekende Europese jubelvaarten behoort ook het *jubilé séculaire* van de Sint-Janskathedraal te Lyon¹²⁴. Dit jubelfeest vindt niet, zoals de naam zou doen vermoeden, elke eeuw plaats, maar wanneer het feest van de kerkpatroon (24 juni) samenvalt met Sakramentsdag, dus in de gevallen die wij hier voor ogen hebben. De jubelvaart van Lyon is dan ook van vrij jonge datum, en helaas moeten we naar de oorsprong ervan raden. Hoogstwaarschijnlijk werd ze al in 1451 gevierd, maar pas in mei 1546 werd ze door Hippolito d'Este, kardinaal van Ferrara, officieel afgekondigd, om welk motief is onbekend. Sindsdien bleef ze traditie. Maar al bij de nadering van het jaar 1666 rees er een moeilijkheid die zich in 1734 herhaalde. Volgens sommige geleerden zou Pasen in die jaren namelijk niet op 25, doch op 18 april moeten vallen¹²⁵, hetgeen in sommige protestantse landen in 1666 ook het geval schijnt te zijn geweest. De door de epacta aangegeven volle maan van maart (18 april) viel namelijk niet samen met die van de astronomische maantafels (17 april), omdat de epacta sinds de gregoriaanse kalenderhervorming van 1582 aan een denkbeeldige, ideale maanperiode beantwoordt, die één tot twee dagen met de werkelijke maanperiode kan verschillen. Astronomisch gezien was het in 1734 inderdaad in de avond van 17 april om 10 uur 40 volle maan, zodat Pasen nog op

¹²³ Parijs, *Bibliothèque Nationale*, ms. fr. 24954, f. 219v-220r.

¹²⁴ Alphonse SACHET, *Le Grand Jubilé Séculaire de Saint-Jean-de-Lyon* (Lyon 1886); samenvatting in: Armand MACÉ, *Le Grand Pardon Séculaire de Saint-Jean-de-Lyon* (Lyon 1942). Zie ook P. C. BOEREN, *Heiligdomsvaart Maastricht. Schets van de geschiedenis der heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten* (Maastricht 1962), 139-140.

¹²⁵ Volgens B. GAVANTO, *Thesaurus Sacrorum Rituum*, II (Antwerpen 1634), 228-229, bijvoorbeeld had Pasen in 1666 op 25 april, maar in 1734 op 18 april moeten vallen. Voor de landen die in 1666 nog de oude stijl huldigden (Gelderland, Friesland, Utrecht, Overijssel en Groningen) viel Pasen toen uiteraard op een andere dag. Helemaal ernaast zit J. HOFMAN, 'Het kerspel buiten de Witte-Vrouwenpoort te Utrecht bij zijn ontkiemen', *AAU* 26 (1899) 92-93, die zonder enige grond stelt dat Pasen in 1641 op 25 april viel en daar dartel op doorfantaseert. Pasen viel dat jaar op 31 maart; wel was het in 1639 op een late 24 april gevallen, maar dat is niet hetzelfde!

18 april had kunnen vallen¹²⁶. Er ontspoon zich een uitvoerig debat¹²⁷, dat in beide gevallen om liturgische redenen ten gunste van 25 april werd beslist. Zij het, wat 1734 betreft, niet dan nadat paus Clemens XII bij breve van 23 december 1733 de knoop had doorgehakt¹²⁸. De voorstanders van 25 april beriepen zich op argumenten van de meest uiteenlopende aard. Zo kon de jezuïet Dominique de Colonia (1658-1741) in 1734 naar de bekende Almanakken van Lyon verwijzen, waarin het volgende mnemotechnische rijmpje zou voorkomen:

‘Quand George Dieu crucifiera,
Quand Marc le ressuscitera,
Et lorsque Jean le portera,
Grand Jubilé dans Lyon sera’¹²⁹.

Maar al in juli 1733 hadden zijn ordesgenoten in de ook in de Republiek bekende ‘Mémoires de Trévoux’ het kwatrijn in deze jubelvaart-versie aangehaald, met de opmerking dat het al in almanakken van 1666 zou voorkomen¹³⁰. Vermoedelijk hebben de almanakmakers het kwatrijn op maat gesneden toen in 1665 de discussie over de paasdatum losbrandde. Als het tenminste inderdaad al bestond¹³¹, en niet in 1734 door de plaatselijke jezuïeten, onze enige zegslieden, als *pia fraus* is uitgevonden. Zeker is in elk geval dat er in 1666 al wél een andere versie van bestond. Reeds in 1666 namelijk wijdde de beroemde wiskundige Pierre Petit (1598-1677), vriend van Pascal, in het ‘Journal des Sçavans’ enkele regels van nauw verholen spot

¹²⁶ *Calendrier historique de la ville de Lyon pour l'année de grâce 1734* (Lyon z.j. (= 1733), fol. Bij v° (Parijs, B.N.: 8° Lc³¹ 243) Vermoedelijk is dat de reden waarom de anonieme schrijver van de *Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden* (...) om te dienen tot een vervolg op J. Blomherts *Geschiedenissen* (enz.) (Amsterdam 1752), 187, en na hem SINNINGHE, a.w., 186, beweren dat Pasen in 1734 niet op Sint-Markus viel, hetgeen voor de katholieken juist wel het geval was.

¹²⁷ Zie voor 1666: het *Journal des Sçavans* op dat jaar, passim, en P. PETIT, *Lettre touchant le jour auquel on doit célébrer la feste de Pasques* (Parijs 1666). Voor 1734: *Journal des Sçavans*, april 1734, 242; *Suite de la Clef, ou Journal historique sur les matières du tems* (= *Journal de Verdun*), okt. 1733-1734, passim; P. M. DE LUCCIA, *De recta festivitate Paschae anno 1734 celebranda* (Rome 1734). Het werkje van de latere biechtvader van Lodewijk XIV, F. DE LA CHAIZE S.J., *Réponse à quelques difficultez proposées à un théologien sur la publication qui a esté faite d'un jubilé particulier à l'Eglise de Saint Jean à Lyon* (Lyon 1666), werd in 1733 herdrukt door F. DE MONTAUZAN S.J. (*Mémoires pour l'histoire des Sciences et des Beaux-Arts* (= *Mémoires de Trévoux*), juli 1733, 1187-1223).

¹²⁸ Tekst hiervan bij SACHET, a.w., 459-460.

¹²⁹ (DOM. DE COLONIA S.J.), *Instruction sur le Jubilé de l'Eglise primatiale de S. Jean de Lyon* (Lyon 1734), 44-45. Een uitvoerige en lovende bespreking hiervan in het *Journal des Sçavans*, juni 1734, 356-365, waar het kwatrijn ook wordt aangehaald (363).

¹³⁰ *Mémoires de Trévoux*, juli 1733, 1200.

¹³¹ Het kwatrijn wordt niet genoemd door DE LA CHAIZE, a.w., die juist een zo volledig mogelijke verzameling bewijsstukken voor de jubelvaart beoogt te geven. Een almanak van Lyon uit 1666 heb ik niet kunnen vinden. In de *Calendrier historique* (a.w.), een almanak van stadswege op het jaar 1734, komt het kwatrijn niet voor. Ook op dat jaar was geen volksalmanak te vinden.

aan het kwatrijn: 'On m'a demandé ce que ie pensois de cette vieille rime qui court à present:

'Quand George Dieu crucifiera
Que Marc le ressuscitera
Et que Saint Iean le portera
La fin du monde arriuera'¹³².

Waarop hij antwoordt dat men niets te vrezen heeft, omdat die dag al eerder is voorgevallen . . .

c. *Herkomst van het kwatrijn*. Of het nu inderdaad om een 'vieille rime' gaat (dat duidelijk niet ouder kan zijn dan uit 1451), of om een voor het jaar 1666 samengesteld kwatrijn, het komt mij in elk geval voor dat we hier de oudste vorm van het eindtijdkwatrijn hebben gevonden, die slechts heel weinig afwijkt van de door Justus van effen aangehaalde versie. Stamt het kwatrijn uit 1666, dan valt de apokalyptische kleur ervan veel beter te verklaren. De beschouwingen over het getal van het beest (666) dat in dit voor getalspekulatie zo geschikte jaartal verscholen ligt, begonnen al vroeg. Een konjunktie in 1662¹³³ en twee kometen kort daarop (in 1664 en 1665)¹³⁴, die nog grif als onheilsboden werden beschouwd en tot een stortvloed van pamfletten aanleiding gaven, verhevigden de angst voor het einde van de wereld, dat al eerder door verschillende profeten op 1666 was gesteld¹³⁵. Profetische bewegingen als die rond de Joodse pseudo-Messias Sabbataï Zwi, die vooral in Amsterdam veel aanhangers vond, droegen daar nog het hare toe bij¹³⁶. Tenslotte was het een pestjaar, en voerde de Republiek oorlog met Engeland (waar Londen geheel afbrandde) en Munster. Reden te over voor ongerustheid. Er bestaat trouwens ook een Duitse lezing van het kwatrijn die erop wijst dat het aanvankelijk in de eindtijdersie werd verspreid. Het gaat om het volgende opschrift te Ober-Emmel (Landkreis Trier):

¹³² *Journal des Sçavans*, 15 maart 1666, p. 137. Zie over hem: L. MORERI, *Le Grand Dictionnaire historique*, VIII (1759), 230-231; *Dictionary of Scientific Biography*, X (New York 1974), 546-547.

¹³³ Vgl. Kn. 8557, 8689.

¹³⁴ Zie bijvoorbeeld Kn. 8827, 9202-9208. Bovengenoemde P. PETIT schreef in 1665, vermoedelijk in opdracht van Colbert, een *Dissertation sur la nature des comètes* tegen het kometengeloof. Wat de Republiek betreft, zie: J. G. GRAEVIUS, *Oratio de cometis* (Utrecht 1665, ²1681); D. BERCKRINGER, *Dissertatio historico-politica de cometis* (Utrecht 1665).

¹³⁵ Bijvoorbeeld door de ook in Noord-Nederland toen zeer bekende profeet Paul GRAEBNER, *Conjecturen oder Muhtmassungen* (Warmünster 1619). En in 1665 nog door de ziener Jan Dirckx van Langendijk (Kn. 9213-9214). Tegen deze eindtijdspekulatie voor 1666 richtte zich vele jaren eerder al R. DE VAULX, *Harpocrates divinus, sive altissimum de mundi fine silentium, quo falsa vaticinatio annum 1666 esse mundi futurum ultimum redarguitur* (Keulen 1617); vgl. *Bibliotheca Catholica Neerlandica impressa, 1500-1727* (Den Haag 1954), nr 6452.

¹³⁶ Zie G. G. SCHOLEM, *Sabbatai Sevi. The mystical Messiah, 1626-1676* (Londen 1973).

‘Wird einst uns Ostern Marcus bringen,
 Antonius uns Lob der Pfingsten singen,
 Johannes das Fronleichnams Rauchfass schwingen,
 So wird die Welt von Weh Geschrei erklingen’¹³⁷.

Vermoedelijk zijn deze Duitse versie en de Latijnse ‘Wee’-versie een aanpassing van dit wel oorspronkelijk Franse eindtijdkwatrijn, waarvan rijm en metrum alleen in de Franse versie van 1666 helemaal in orde zijn. Van Effen zal zijn lezing van het kwatrijn aan een erudiete bron hebben ontleend, want in de andere bronnen over de juni-paniek van 1734 is, behalve in Dokkum¹³⁸, nergens sprake van echte eindtijdverwachting. Ook in Lyon was dat niet het geval, getuige de versie van De Colonia. En al werd de jubelvaart daar in 1734 zo druk bezocht dat de dienstdoende politieofficiëren extra maatregelen moesten nemen om te beletten dat de pelgrims elkaar onder de voet liepen, is er in Lyon geen spoor van troebelen gevonden, in welke vorm ook¹³⁹.

De schrijver van de te Amsterdam gedrukte ‘Bibliothèque raisonnée’ heeft al in 1735 geopperd dat het kwatrijn in Nederland bekend zou kunnen zijn geworden door het boekje van De Colonia, en dat het gerucht van een bloedbad onder de protestanten daar eveneens aan ontleend zou kunnen zijn¹⁴⁰. Inderdaad vindt de jezuïet er geen doekjes om dat het geestelijk doel van de jubelvaart voor hem uit hereniging van de christelijke vorsten en ‘extirpation de l’hérésie’ bestaat. Maar het geschrift kreeg eerst op 8 februari 1734 oktrooi, en de oudste Franse besprekingen ervan in geleerde bladen dateren van mei 1734, zodat het via die weg niet vóór de lente van 1734 in de Republiek bekend had kunnen worden¹⁴¹. Bovendien veronderstelt die suggestie dat de paniek door nederlandse geleerden aangestookt zou zijn. De geruchten deden, zoals we hierboven hebben gezien, toen echter allang de ronde, zodat we de oorsprong elders moeten zoeken.

Zeker is dat het kwatrijn in verschillende landen bekend was, maar alleen

¹³⁷ SACHET, *a.w.*, p. XLIX.

¹³⁸ Vgl. SMEDEMA, *a.w.*, f. 169v-170r; na het kwatrijn wordt daar doorgeborduurd op eindtijdgegevens en de komst van de Antikrist op 1888 gesteld. Zie ook VAN DER MOLEN, *a.w.*, 18.

¹³⁹ SACHET, *a.w.*, 311-424; MACÉ, *a.w.*, 28-29. Ook geen voorspelling voor die dag in de *Calendrier historique* (*a.w.*). Wel lees ik daar bij Pasen de wel heel summiere prognostiek ‘Nouvellistes intriguez’, hetgeen op komend groot nieuws wijst (fol. Bij v^o). De enige mij bekende Franse profetie uit 1734 — een protestants apokalyptisch visioen van 4 november — zinspeelt in geen enkel opzicht op Sint-Jansdag, en zelfs niet op interkonfessionele beroering. Zie: R. DE BAYLE DES HERMENS, ‘Un tract protestant du début du XVIIIe siècle diffusé dans l’Est de la Haute-Loire’, *Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français*, 118 (1972), 194-199. In Katalonië was er in 1734/5 een begin van opstand tegen de Kastiliaanse overheerser, maar zonder band met de hier genoemde profetieën; vgl. F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya* (Barcelona²1963), 1196.

¹⁴⁰ *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savans de l’Europe*, XIV, 1 (Amsterdam 1735), 451; het kwatrijn in de jubelvaartlezing ald., 449.

¹⁴¹ *Mémoires de Trévoux*, mei 1734, 957-959; *Journal des Sçavans*, juni 1734, 356-365.

in de Republiek een vorm van toepassing vond die tot paniekverschijnselen aanleiding gaf. Cirkulatie van het kwatrijn als zodanig kon daartoe vanzelfsprekend niet volstaan. We dienen dan ook nader in te gaan op de kontekst waarin het werd verspreid. Op de eerste plaats kende het verschillende versies en ging het meestal vergezeld van een doelgerichte inleiding. Bovendien sloot het bij andere voorspellingen aan. Eerst wil ik het eerste punt behandelen.

De 'Europische Mercurius'¹⁴² onderscheidt twee voorspellingen: het bewuste kwatrijn (in de lezing van Van Effen) en een profetie dat er bij het samenvallen van Sakramentsdag en Sint-Jan grote omwentelingen te wachten stonden. Naar mijn gevoel gaat het hier slechts om één en dezelfde tekst, die de schrijver van verschillende zegslieden en in verschillende versies heeft vernomen. De vage verwijzing naar omwentelingen, wonderlijke 'mirakelen' e.d. duidt ongetwijfeld op de al even vage 'Wee'-versie¹⁴³. Ook in andere bronnen is op dit punt slechts van één voorspelling sprake, maar meestal met een korte inleidende beschouwing, waarvan ook weer drie versies bestaan, die op verschillende herkomst wijzen. Het Dokkumer handschrift leidt de profetie als volgt in: 'Binnen Napels bij de Eerwaardige Paters Benedictiners, is een graf geopent, sijnde in dat selve een Pater van deselve ordre, lange jaren aldaar begraven sijnde, met paene van Heijligheijt gesturven sijnde, hebbende in sijn hand een bordt van Loodt, waar op deze volgende woorden gegraveert stonden': (volgt het kwatrijn in de 'Wee'-versie)¹⁴⁴.

De verwijzing naar *Napels* schijnt op een buitenlandse herkomst te duiden. Een latijnse versie van het kwatrijn, voorafgegaan door dezelfde inleiding, werd tegen het eind van de eeuw in Zuid-Frankrijk afgeschreven¹⁴⁵. Maar de verwijzing naar Napels is ook een klassiek gegeven uit de Franse prognostische literatuur¹⁴⁶. En er bestaat een belangrijk Frans precedent dat mogelijk invloed heeft uitgeoefend op de uitleg van het kwatrijn. Volgens een meer-

¹⁴² *Europische Mercurius*, juni 1734, 300-301.

¹⁴³ Deze vage verwijzing ook te Franeker (OLDENHOF, *a.w.*, 351; VAN DER MOLEN, *a.w.*, 19) en te Alkmaar (BONTIUS DE WAAL, *a.w.*, f. 27v).

¹⁴⁴ SMEDEMA, *a.w.*, f. 169r-169v. Ook te Franeker: *Rijksarchief Friesland* (= RAF), *Hof v. Fr.*, GG 93, dossier 8.10.1734. En te Hoorn (SPRUYT, *a.w.*, 608), waar het gaat om een *koperen* plaat die *op zijn borst* werd gevonden — trouwens ook een *topic* uit de volksliteratuur: reeds het apokriefe evangelie van Barnabas zou op diens borst zijn gevonden; vgl. *Acta Sanctorum, Junij*, II (Parijs-Rome 1867), 445, nr 41 (vr. meded. van dr Luigi Cirillo te Parijs).

¹⁴⁵ *Toulouse, Bibliothèque municipale*, ms. 970, p. 142.

¹⁴⁶ Zo heet Thomas-Joseph Moul, aan wie een talrijke malen herdrukte reeks *Propphéties perpétuelles* (een almanak in de trant van Antonio Magino) wordt toegeschreven, uit Napels te komen. Vermoedelijk is hij verantwoordelijk voor het ontstaan van de 'Bon Joseph', of 'Joseph le Juste', eveneens uit Napels, die de vader heet van een 18e-eeuwse *Almanach philosophique* in volkse geest, welke vaak afgeschreven, maar nooit gedrukt schijnt te zijn. Zie bijvoorbeeld de *Bibliothèques municipales* van Lyon, ms. 1004 (984) en van *Atrecht*, ms. 950, en de *Archives départementales des Deux-Sèvres*, ms. 13 (832).

maals gedrukt Frans pamflet uit 1622/3, zou er toen namelijk in Napels op ingeving van de pas heiligverklaarde Isidorus een bronzen paard onder de grond zijn gevonden; in de buik van dat dier werd een metalen plaat met gotisch opschrift aangetroffen. Volgens de hierin vervatte voorspelling zou de bestemming van dat paard (Lodewijk XIII) de ketterij uitroeien en 'retablir la Religion Catholique Apostolique et Romaine en son lustre et en ses prerogatives en tous les endroits d'où elle avoit esté chassée et expulsée par les ennemis de l'Eglise'¹⁴⁷. Is het geoorloofd hieruit tot Franse invloed te besluiten?

Volgens de skeptische baron Von Poellnitz strooide men in Rome rond dat de Jakobitische versie van het kwatrijn onder de nalatenschap van paus *Benedictus XIII* was gevonden. Erg oud kan die versie dus moeilijk zijn want paus Benedictus overleed op 21 februari 1730. Het is ook wel zeker dat die versie uit Rome stamt waar de Jakobitische faktie grote aktiviteit ontplooidde. De Leidse missionaris Paul-Simon van de Hl. Jozef haalt beide gegevens door elkaar: hij en zijn zegslieden schrijven de 'Wee'-versie aan paus Benedictus toe. In Noord-Nederland schijnen de beide lezingen dus met elkaar te versmelten, terwijl er ook nog een duidelijk antipapistische versie van de inleiding op het kwatrijn bestaat, die we dan ook bij een gereformeerd schrijver uit Goes vinden; volgens hem zou de Hl. Maagd het kwatrijn rechtstreeks aan een of meer bij haar in aanzien staande priesters hebben bekend gemaakt¹⁴⁸.

Wat de cirkulatie in Noord-Nederland betreft schijnt de 'Wee'-versie de oudste rechten te hebben. De toeschrijving hiervan aan paus Benedictus kan niet van vóór zijn dood dateren, maar ik geloof niet dat de profetie al vóór de zomer van 1733 als alarmgerucht de ronde ging doen, ook al was zij mogelijk al langer bekend. Geen van de bronnen wijst op een vroegere cirkulatie¹⁴⁹. En de protestantse inwoners van Franeker, waar de geruchten het vroegst worden gesignaleerd, verklaren er pas in de zomer van 1733 over te hebben vernomen¹⁵⁰. Ook het zogenaamd in Napels gevonden kwatrijn werd trouwens pas vanaf rond mei 1734 in Friesland verspreid¹⁵¹.

Deze late en betrekkelijke korte cirkulatie strookt ook beter met de aard van zulke spanningen die wel een lange inkubatietijd kunnen veronderstellen, maar meestal geen overdreven lang uitstel van het konkreet voorspelde gedogen, willen ze niet onherroepelijk verslappen. In Holland, waar het eerst

¹⁴⁷ *Discours sur le cheval de bronze qui a esté trouué au Royaume de Naples, avec une Prophetie qui s'est trouué dedans* (Parijs 21623), 12 (*Parijs, B.N.*: 8° Lb³⁶. 2142).

¹⁴⁸ AB UTRECHT DRESSELHUIS, *a.w.*, II, 115; WESSELS, *a.w.*, 216-217.

¹⁴⁹ De langduriger cirkulatie die SINNINGHE, *a.w.*, 187, veronderstelt, kan ik in het door hem ter staving genoemde pamflet van A. VAN HARDEVELDT, *a.w.*, beslist niet terugvinden.

¹⁵⁰ RAF, *Hof v. Fr.*, GG 93, dossier 9.10.1734.

¹⁵¹ *T.z.p.*; vgl. VAN DER MOLEN, *a.w.*, 20.

in mei 1734 tot vermete akties kwam, wordt het begin van de werkelijke gisting door een tijdgenoot dan ook wel terecht op de Pinksterdagen van 1734 gesteld, dus nauwelijks veertien dagen vóór Sint-Jan¹⁵².

d. *Verwachtingsprofetieën*. Het eindtijdkwatrijn voorspelde eigenlijk niet meer dan een groot onheil. Het gaf de *datum* aan waarop dat zou gebeuren, niet de *aard* ervan. Om die te kennen greep men in 1734 terug op een aantal in hoofdzaak oudere profetieën, die her en der in de keukenla sluimerden en erop wachtten bij belangrijke gelegenheden te voorschijn te worden gehaald. In tegenstelling tot de slechts in bepaalde, gewoonlijk nauwkeurig omschreven omstandigheden geldige *vervullingsprofetieën* (zoals het kwatrijn), het gaat het hier om *verwachtingsprofetieën* van algemene aard, die zo vaak werkelijkheid kunnen worden als de gelegenheid zich voordoet en hun belang juist aan hun algemeen en repetitief karakter ontleen. Ik noemde al voorspellingen over een komend nachtelijk bloedbad onder de geuzen, die te 's-Gravenzande op naam van Nostradamus¹⁵³ en Trijn werden gesteld¹⁵⁴. In de briefwisseling tussen de nuntius, enkele Noord-Nederlandse priesters en de Romeinse instanties¹⁵⁵ en vooral in de kriminele procesdossiers van het Hof van Friesland zijn verwijzingen naar andere volksprofetieën te vinden. Van der Molen heeft die, wat Friesland betreft, al grotendeels bij elkaar gezocht en trachten te identificeren¹⁵⁶. Ik wil nu proberen de beschikbare gegevens systematisch te verwerken en de rekonstruktiearbeid van vroegere schrijvers aan te vullen of, waar nodig, te verbeteren.

Bij nauwkeurige beschouwing blijken er twee hoofdmotieven door de geruchten heen te spelen: het motief van de *omwenteling* (of, van de slachtoffers uit gezien, van de *samenzwering*) en dat van het bloedbad of de *massamoord*, uit vergeldingsdrang of wraakzucht. In slechts een klein deel van de gevallen komen deze motieven gezamenlijk voor, en wel gewoonlijk in na afloop geschreven stukken. Tussen beide thema's wordt een ondubbelzinnige band gelegd door het enige echte volksgechriftje over de junipaniek dat bewaard is gebleven, een eenzijdig bedrukte plano-uitgave van de akademiedrukker Willem Brinkink te Harderwijk, dat al eerder te Vollenhove zou zijn gedrukt. Het beweert een ooggetuigeverslag van 30 juni uit Leeuwarden te geven onder de programmatische titel: 'Pertinent verhaal van

¹⁵² *Rom. Besch.*, I, 305, nr 325.

¹⁵³ Hiermee is misschien echter het eindtijdkwatrijn bedoeld, dat ook door de *Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden* (a.w.), 187, ten onrechte op naam van Nostradamus wordt gezet. Diens echte kwatrijnen doken in Nederland bij elk gebeuren van enig belang op. Vandaar de verwarring.

¹⁵⁴ VAN SCHOUTEN, a.w., 319.

¹⁵⁵ *Rom. Besch.*, I, 299-321 (nrs 320-345) en niet door P. Polman uitgegeven stukken in het *Vat. Arch.*, *Nunz. di Fiandra*, vol. 130, 140, 153A en 164A.

¹⁵⁶ VAN DER MOLEN, a.w., 19-23.

een vervloekte Samenswering der Papisten, en wel voornamentlyk der Jesuiten, om volgens hare Profesye op Sacraments-dag dewelke dit jaar quam op St. Jans-dag den 24 Juny alle by haar genoemde Geusen om den hals te brengen, en dan de kerken in te nemen'¹⁵⁷, met drie al even plumpe en suggestieve houtsneden: twee zo uit een auto-da-fe gestapte bekeerde ketters, en de overreiking van een ambtsketen in de vorm van een rozenkrans¹⁵⁸.

e. *Het omwentelingsmotief*. Het thema van de omwenteling schijnt rechtstreeks aan te sluiten bij de vage strekking van het 'Wee'-kwatrijn dat zonder bezwaar uitleg in de zin van onheil voor de tegenstanders toelaat. Het thema kent zelf verschillende gradaties en uitbreidingen die ik hier achtereenvolgens wil noemen. Als oudste stadium beschouw ik de profetie dat de rooms-katholieken zich op 24 juni 'van onse kerken en van de regering' meester zouden maken¹⁵⁹, dus de beide pijlers van de staat omver zouden werpen. Daarop doelden ongetwijfeld de geruchten over de 'gevaarlijke desseyen van het pausdom' die te Rotterdam en elders de ronde deden¹⁶⁰. We vernemen op verschillende plaatsen dan ook dat de katholieken al een schaduw-regering zouden hebben gevormd, bijvoorbeeld te Goes en in Franeker¹⁶¹. En het is logisch dat de gekommiteerde raden van Holland vooral deze, nog ordentelijke basisvoorspelling aangrepen om hun noodmaatregelen te rechtvaardigen.

Dat deze basisprofetie inderdaad de oudste is moge blijken uit het feit dat de omwentelingsgeruchten die vanaf de zomer van 1733 rondgingen nog zeer vaag bleven¹⁶² en daar waar ze zich preciseerden nog beslist geen bloedbad inhielden. Zo vertelde men in de zomer van 1733 te Franeker dat 'er een poep (= *Westfaler*) soude zijn tot Harlingen, welke verhaalde dat de Gereformeerde in den jaare 1734 op St. Jans avont greformeerdt na bedt soudén gaan en den volgenden morgen Paaps opstaan'¹⁶³. Ook rond Alkmaar blijkt laatstgenoemde profetie de oerversie van het gerucht te zijn geweest. Toen er op 2 mei in de gereformeerde kerken van Alkmaar en Heilo stroppen waren gevonden, ging dat nieuws natuurlijk als een lopend vuurtje rond, 'met die bygevoegde Uitlegging, van dat 'er eene Oude Prophetie in de roomsche

¹⁵⁷ L. D. PETIT & H. J. A. RUYS, *Bibliotheek van Nederlandsche Pamfletten. Verzamelingen van de Bibliotheek van Johannes Thysius en de Bibliotheek der Rijks-Universiteit te Leiden*, III (Leiden 1925), nr 6121.

¹⁵⁸ MULLER, *a.w.*, II, 145, nr 3748 (niet geheel juist).

¹⁵⁹ SLOTHOUWER, *a.w.*, 141.

¹⁶⁰ Zie voor de inhoud van dit stereotiep ook het vlugschrift: *Anatomie ofte ontleding van het verderffelyk dessein der paaps-gesinde* (z. pl. 1732), Kn. 16869-16870 (twee drukken) en PETIT & RUYS, *a.w.*, III, nr 6095.

¹⁶¹ *Rom. Besch.*, I, 304, nr 324; OLDENHOF, *a.w.*, 355.

¹⁶² Vgl. RAF, *Hof v. Fr.*, II 20, f. 114v (OLDENHOF, *a.w.*, 352).

¹⁶³ RAF, *Hof v. Fr.*, GG 93, dossier 8.10.1734. VAN DER MOLEN, *a.w.*, 19, leest hier ten onrechte *paep* (= priester).

Kerk lag, voorspellende, dat op den tyd wanneer Sint Jan, en Sacramentsdag op eenen Datum by malkanderen zoude komen (...), de Roomsche Religie wederom in Holland en de naburige landen, zal worden herstelt. Ende dat, gelyk de eygen woorden van 't Formulier van het Geloof van de Hollandsche Papisten en dat stuk schynt te wezen, op dien St. Jans Nagt veele (of alle) die Geus te Bedde gaan, noit wederom Geus zullen opstaan'¹⁶⁴. De strop, die eigenlijk alleen voor de predikant was bedoeld, wordt al gauw beschouwd als een niet mis te verstaan teken van de wijze waarop alle protestanten zouden worden bekeerd.

Een klassieke uitbreiding van het gegeven van de kerkovername vinden we in het 'Pertinent Verhaal'. Volgens een profetie zouden de papen namelijk op donderdag 24 juni mis lezen in de Grote Kerk te Leeuwarden. Dit profetisch gegeven moet bij vervolgde minderheden een geliefde uiting van het heimwee naar een openbare, prachtige liturgie en van het verlangen naar religievrijheid zijn geweest. De Zwolse pastoor Arnold Waeyer deed een eeuw eerder een voorspelling in die zin ¹⁶⁵, en een Brusselse non voorspelde kort voor 1672 dat er in dat jaar in het openbaar mis zou worden gelezen in de Utrechtse dom¹⁶⁶. Ook later bleef dat soort voorzeggingen onder de katholieken in zwang¹⁶⁷. En de remonstrantse predikant Passchier de Fijne voorspelde al rond 1625 hetzelfde voor zijn eigen geloofsgenoten¹⁶⁸.

f. *De profetie van Brugman*. Hoewel het omwentelingsmotief op zichzelf ongetwijfeld een integrerend deel uitmaakt van het kultuurgoed van alle onderdrukte minderheden en het een hachelijke zaak is nauwkeurig de bron van zo'n gerucht aan te willen wijzen, hebben we hier toch een duidelijk aanknopingspunt in de uitspraak die een katholieke man te Wirdum (Fr.) ten laste werd gelegd. Hij had namelijk een weeklacht over Leeuwarden uitgesproken, gezegd dat de sleutels van de stad de katholieken tegemoet zouden worden gedragen, en beweerd dat 'die 't langst om de schoenen sogte, dat die er best aan (toe) soude wesen'¹⁶⁹. Deze motieven komen alle drie voor in de door Sinninghe uitgegeven apokriefe aanvullingen op de profetie van (pseudo-) Johannes van Leliëndaal¹⁷⁰ — een kort na het einde van de Franse

¹⁶⁴ *Korte Ontleeding* (a.w.), blz. (3).

¹⁶⁵ (H. VAN HEUSSEN & H. VAN RHIJN), *Oudheden en Gestichten van het bisdom van Deventer*, II (Leiden 1725), 80-81.

¹⁶⁶ Paul PELLISSON-FONTANIER, *Lettres historiques*, I (Parijs 1729), 131.

¹⁶⁷ (S. HANEWINCKEL), *Reize door de Majorij van 's Hertogenbosch in den jaare 1798-1799*, I (1799; Den Bosch ²1973), 18; vgl. ook J. R. W. SINNINGHE, 'De profetieën van Joannes van Leliëndaal opnieuw uitgegeven en van aantekeningen voorzien', overdruk uit *Sinte Geertuydsbronne*, 3 (1938), 26.

¹⁶⁸ 'Het Leeven en eenige bysondere voorvallen van Passchier de Fyne', herdrukt in: *Wonderlijke Geschiedenissen* (Utrecht-Antwerpen 1971), 256.

¹⁶⁹ RAF, *Hof v. Fr.*, GG 92, dossier 9.9.1734.

¹⁷⁰ SINNINGHE, 'De profetieën' (a.w.), 17.

bezetting (1674) door de Zuid-Nederlandse priester en geestelijk schrijver Johannes van Craywinckel o. praem. ter vertroosting van de opnieuw gedrukte Noord-Nederlandse katholieken opgestelde tekst. Zowel tekst als aanvullingen, waarin het herstel van de katholieke eredienst wordt voorspeld, zijn zeker tot in de negentiende eeuw onder de katholieken blijven rondgaan¹⁷¹.

Van der Molen en Oldenhof hebben uit deze overeenkomst menen te kunnen afleiden dat de profetieën van Johannes van Leliëndaal ook in Friesland bekend waren¹⁷². Zulks op grond van de door Sinninghe verstrekte gegevens¹⁷³. Mijns inziens echter ten onrechte. Reeds Sinnighe had moeten toegeven dat de naam Johannes van Leliëndaal in heel het paniekgebeuren nergens voorkomt¹⁷⁴. De oplossing ligt dan ook elders. De vermoedelijk pas later bij de voorspellingen van Leliëndaal gevoegde apokriefe teksten stammen ten dele uit de zg. *Profetie van Johannes Brugman*, die voor het eerst in het jaar 1666 verscheen, en ook al de bedoeling had de katholieken na veel bloedvergieten van de eindoverwinning te verzekeren¹⁷⁵. Deze korte voorspelling van één tot twee bladen druks staat op naam van de bekende, reeds in 1473 overleden franciscaanse prediker Jan Brugman, die al volgens de gegevens van tijdgenoten de voorspellingsgave had bezeten¹⁷⁶. Ze begint met een reeks controleerbare voorspellingen over gebeurtenissen te Haarlem en veranderingen in het stadsgezicht aldaar, die tot 1665 reiken en onmiskenbaar op een Haarlemse maker wijzen¹⁷⁷. Die voorspeller dient, vermoed ik, te worden vereenzelvigd met de enige met name in de voorspelling genoemde katholiek, een jong priester die zichzelf aldus ten tonele voert: 'Een seker Jonghman met naeme Gerardus Boschman ontrent den ghevallen muer woonende sal int Jaar 4 a 5 en 60 priester gheweijt worden ende sal enighen

¹⁷¹ Naast de door SINNINGHE, *t.a.p.*, genoemde afschriften ken ik er o.a. nog in de *Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden*, hs 468, in het *Rijksarchief te Zwolle*, kollektie *Hogeman*, hs 67, beide uit de 18e eeuw, en in de *Bibliotheek van het vm. Groot-Seminarie Rijsenburg*, hs nr 258/113 (19e-eeuwse bundel). Vgl. over eerstgenoemd handschrift: S. J. VAN DER MOLEN, 'Een 18e-eeuws handschrift van de profetie van Johannes van Leliëndaal', *Volkskunde*, 49 (1948), 186-187.

¹⁷² VAN DER MOLEN, 'Jarfke' (*a.w.*), 22; OLDENHOF, *a.w.*, 352.

¹⁷³ SINNINGHE, 'De Sint-Jansdag' (*a.w.*), 187.

¹⁷⁴ *T.z.p.*, 188.

¹⁷⁵ *Prophecy van Brughman, Anno 1462. den 22 November* (z.pl. of j.). Deze planodruk, vermoedelijk uit 1666, wordt genoemd door J. K. VAN DER WULP, *Catalogus van de tractaten, pamfletten enz. over de geschiedenis van Nederland aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*, II (Amsterdam 1867), nr 4235. Waar dit exemplaar thans berust, is mij niet bekend.

¹⁷⁶ Vgl. de brief bij W. MOLL, *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de 15e eeuw* (Amsterdam 1854), I, 218-221. Zie verder over hem: F. A. H. VAN DEN HOMBERGH, *Leven en werk van Jan Brugman* (Groningen 1967).

¹⁷⁷ A. J. FLAMENT, 'De 'waerlycke voorsegginghe' van Johannes Brugman', *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis*, 2 (1887), 307-326, heeft deze gegevens nagetrokken en hoewel hij van het bestaan van de druk van 1666 niet op de hoogte was, besloot hij terecht dat de profetie dus niet van vóór 1665 kan dateren.

tijdt daernaer het H. Sacrificium der misse opofferen in de Domkercke van sinte Bavo'¹⁷⁸. Het lijkt mij waarschijnlijk dat hier de Haarlemmer *Nicolaas Bosman* wordt bedoeld, die op 13 januari 1660 aan de universiteit van Leuven werd ingeschreven¹⁷⁹. Hij volgde de op 26 juni 1665 overleden Nic. Cleef op als pastoor van De Rijk en Graft¹⁸⁰, en zal dus in 1664 of 1665 gewijd zijn. Hij overleed te Noordeinde (N.H.) op 10 juni 1685¹⁸¹. Het detail over de gevallen muur wordt vlak boven voornoemde passage uitgelegd: 'Weijnighe Jaeren voor de herstellinghe van de Catholijcke Religie sal een kercke ende vasten muer omvervallen sonder stoot oft wint oft eenigh ghevelt'¹⁸² — een raadselachtig gebeuren dat de tijdgenoten kennelijk heeft verschrikt, maar verder geen sporen heeft nagelaten, zodat identifikatie van die ruïne tot nog toe niet is gelukt. Vermoedelijk dient dit detail er ook slechts toe de ingewijde katholieke lezers duidelijk te maken welke Bosman hier is bedoeld, terwijl het 'onduidelijke' wijdingsjaar, net als enkele andere wel opzettelijk niet geheel juiste details, al te nieuwsgierige protestanten op een dwaalspoor zal hebben moeten brengen. Is mijn veronderstelling juist, dan hebben we hier nóg een geval van een priester die voor zichzelf een spoedige openbare misviering (of, volgens een ander afschrift, preek) voorspelde.

g. *De 'Twaalf Propheterende Tongen'*. Met dit gegeven zijn we terug bij de inhoud van de voorspellingen van 1734. Brugmans profetie eindigt namelijk als volgt: 'Alsdan sal men die ghelukkig achten die lanck naer hunne schoenen sullen moeten soecken als de clock sal allarm ghetrocken worden. (. . .) In dien tijdt sal lichtelijck geus slaepen ghaen ende Catholieck opstaen'¹⁸³. Dit zijn vrijwel letterlijk de twee passages die de Friese procesdossiers als al vroeg te Wirdum resp. Franeker rondgaande geruchten opgeven. Ik dien daarbij aan te tekenen dat de zinsnede over een nachtelijke verandering van godsdienst kennelijk op een regeringsverandering duidt die, gezien de kontekst, door een argeloze lezer moeilijk anders als bloedig kan worden uitgelegd. De laatstaangehaalde passage bleek bovendien de oerversie van het gerucht te Alkmaar te zijn.

Kon deze toch al vrij wat oudere profetie in 1734 in Noord-Holland en Friesland nog bekend zijn? Tussen de druk van 1666 en de paniek van 1734 liggen inderdaad meerdere schakels, die op de onmiskenbare populariteit van de voorspelling wijzen. Flament noemt twee handschriften die uit het derde of vierde kwart van de zeventiende eeuw dateren¹⁸⁴. In 1729, dus

¹⁷⁸ FLAMENT, *a.w.*, 313.

¹⁷⁹ A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, VI (Brussel 1963), 136, nr 301.

¹⁸⁰ (H. VAN HEUSSEN), *Batavia Sacra*, II (Brussel 1714), 435.

¹⁸¹ *De Katholiek*, 62 (1872), 244. Zie ook: *BBH* 50 (1933), 137.

¹⁸² FLAMENT, *a.w.*, 313.

¹⁸³ *T.z.p.*, 314.

¹⁸⁴ *T.z.p.*, 309-310.

slechts vijf jaar vóór de paniek, drukte Isaak Le Long de voorspelling volledig in zijn beschrijving van Amsterdam af¹⁸⁵. En wel naar een vlugschriftje in zijn bezit dat blijkens titel en kwarto-formaat van de druk uit 1666 verschilt. In 1729 was dit thans verdwenen blaadje kennelijk nog in omloop. Vermoedelijk is het dus niet lang tevoren gedrukt.

Maar wat misschien nog belangrijker is, Brugmans profetie behoort ook tot de twaalf uitverkorenen van het bundeltje in zakformaat (12°) dat in 1680 onder de titel 'XII Propheterende Tongen' te Keulen heet te zijn uitgegeven, maar in werkelijkheid wel in Amsterdam of Utrecht zal zijn gedrukt¹⁸⁶. Er is alle reden om dit blauwboekje als een bestseller onder de pro-katholieke voorspellingen te beschouwen, niet vanwege de oplaag (want er zijn geen aanwijzingen voor dat het ooit is herdrukt), maar vanwege het lange leven dat de daarin vervatte voorspellingen beschoren is geweest. Het boekje bevat twaalf berijmde profetieën en een eveneens berijmde toegift in dezelfde trant, die alle in vierregelige strofen met veel kreupel rijm 'wonderlijke dingen' voorspellen en in hoofdzaak dit gemeen hebben dat ze ófwel de overwinning van de katholieken op de protestanten in de Republiek als een aanstaand en volstrekt zeker feit beschouwen, ófwel in meer algemene zinnen gunste van de katholieke eindzege spreken, ófwel rampen voorzeggen die daartoe zouden kunnen leiden.

Op één uitzondering na waren al die profetieën al eerder uitgegeven. En wel kort voor deze berijmde druk, in het raam van het rampjaar toen de invasie van Lodewijk XIV onder de katholieken de verwachting wekte dat de katholieke godsdienst voorgoed zou worden hersteld, of bij andere oorlogen. Het politieke visioen van *Algarazabel*, dat de eerste *Tonge* vormt, een nogal duister, maar onmiskenbaar pro-katholiek maaksel van behoorlijk rijm, werd verschillende malen herdrukt, bijvoorbeeld nog in de jaren 1673¹⁸⁷ en 1678¹⁸⁸. De tweede *Tonge*, de profetie van Jarfke Wijkjes, is eveneens uit een bekend volksboekje getrokken waarin met name dijkbreuken en oorlogen worden voorspeld. De tekst, die van Groningse oorsprong is en zeker vijftienmaal werd gedrukt, moet van vóór 1650 dateren¹⁸⁹. De oudst bekende Nederlandse druk is dezelfde als die welke K. ter Laan opnieuw heeft uitgegeven en geheel ten onrechte voor een (ongedateerd) pamflet uit het midden van de achttiende eeuw heeft aangezien¹⁹⁰. Typografie en kwarto-

¹⁸⁵ IS. LE LONG, *Historische Beschrijvinge van de Reformatie der stadt Amsterdam* (Amsterdam 1729), 272-273.

¹⁸⁶ K.B.: 475 K 21. Brugmans profetie is de derde *Tonge*.

¹⁸⁷ Kn. 10904.

¹⁸⁸ PETIT, a.w., II (Den Haag 1884), nr 4402.

¹⁸⁹ K. TER LAAN, 'Prophecy van Jaarfke' (Groningen 1931), 58-63. S. J. VAN DER MOLEN, 'Jarfke in Friesland', *Maandblad Groningen*, 30 (1948), 184-185, meent de voorspelling al te kunnen identificeren met de 'Profesie van Jascoe' die kort na 1600 in een Friese boedelinventaris wordt genoemd.

¹⁹⁰ TER LAAN, a.w., 59, en de tekst, 93-123.

formaat alsmede de inhoud van enkele achterin het vlugschriftje afgedrukte voorspellingen wijzen zonder enige twijfel op een vroeger tijdstip, en wel dat van de Tweede Engelse Zeeoorlog (1665-1667). Zowel Knuttel¹⁹¹ als Petit¹⁹² hebben het dan ook terecht op die jaren gesteld, zodat het pamflet een tijdgenoot van Brugmans profetie blijkt, al is de tekst op zichzelf ouder. Aan deze datering hoeft des te minder te worden getwijfeld daar in 1665 bij Jakob Sijpkens 'na de copye tot Groeningen' een gedateerd pamflet verscheen waarin precies dezelfde profetieën voorkomen, zij het in omgekeerde volgorde, zodat Jarfke ditmaal achteraan staat¹⁹³.

Het is vreemd dat Ter Laan, die te Emden in Oost-Friesland een exemplaar van de 'XII Propheterende Rongen' vond, niet heeft ontdekt dat drie andere *Tongen* niets anders zijn als een berijming van de drie aanvullende profetieën die in 1665 samen met het zojuist genoemde pamflet van Jarfke zijn uitgegeven (achterin of voorin, naar gelang van de druk)¹⁹⁴. In elk geval hebben we met dit pamflet hoogstwaarschijnlijk dus een van de bronnen van de *Tongen* te pakken.

h. *Het gezicht van Trijntje*. De enige profetie uit de *Tongen* waarvan tot nog toe nergens een gedrukt exemplaar is aangetroffen (behalve in een negentiende-eeuwse bundel)¹⁹⁵, is de vierde, het gezicht van *Onnosel Trijntjen*. Merkwaardig is nu dat juist deze Trijntje een vooraanstaande rol blijkt te spelen bij de juni-paniek van 1734. We zagen hiervoor al dat zij te 's-Gravenzande uitdrukkelijk wordt genoemd. Maar ook te Leiden¹⁹⁶. In Friesland vond ik haar naam niet vermeld. Maar dat ze te Wirdum wel degelijk bekend was blijkt uit de hierboven aangehaalde sleutelpassage, die in haar profetie voorkomt maar daar Utrecht betreft¹⁹⁷. De Wirdumse beklagde vergiste zich trouwens en verklaarde zijn beweringen uit 'seker Boeckje, genaamt de Profetie van Jarfke' te hebben gehaald¹⁹⁸. Een vergissing die begrijpelijk wordt als we in aanmerking nemen dat zowel Jarfke als de door de beklagde aangehaalde citaten uit Brugman en Trijntje in de 'XII Propheterende Tongen' voorkomen¹⁹⁹, en de bundel logischerwijs de naam van de in Friesland meest bekende ziener zal hebben ontvangen. Overigens

¹⁹¹ Kn. 9233.

¹⁹² PETIT, a.w., II, nr 3602 (identiek met nr 3331).

¹⁹³ P. GREBNERUS, *Memoriale Voorseggingen ofte Prophecyen* (...). *Mitsgaders verscheyde oude Prophecyen van Jarfke* (z. pl. 1665), K.B.: 229 M 37.

¹⁹⁴ Namelijk de *Tongen* V (Seecker Saxman), VII (anoniem) en VIII (Grebner, al vaak herdrukt).

¹⁹⁵ K. TER LAAN, *Folkloristisch Woordenboek van Nederland en Vlaams België* (Groeningen 1949), 411, in voce.

¹⁹⁶ *Rom. Besch.*, I, 304, nr 325.

¹⁹⁷ *XII Propheterende Tongen* (Keulen 1680), 63, nr 18.

¹⁹⁸ RAF, *Hof v. Fr.*, GG 92, dossier 9.9.1734.

¹⁹⁹ VAN DER MOLEN, 'Jarfke, Johannes en Trijntjen' (a.w.), 23, had dit al terecht verondersteld.

deed Jarfkes profetie ook afzonderlijk de ronde. Er moet een toen vrij recente Leeuwarder uitgave van hebben bestaan²⁰⁰. En ook de Franeker beklagde Hiltje Johannes voert tot haar verdediging aan dat men haar — ze kon niet lezen — over wonderlijke dingen had verteld die in de gedrukte profetie van Jarfke voorkwamen²⁰¹. Iets konkreets wordt in dit verband echter niet aangegeven, zodat deze voorspelling bij de paniek geen andere functie schijnt te hebben gehad dan een algemene onheilsstemming te kweken.

Een nog belangwekkender getuigenis over Trijntje is dat van de franciscaan Fr. van Honsem, die als missionaris te Woerden werkte en daar een verzameling afschriften van gedenkwaardige stukken samenstelde. Er was hem een exemplaar van de *Tongen* in handen gevallen waaraan de eerste drie bladzijden ontbraken. Van de twaalf *Tongen* schrijft hij in zijn verzameling echter slechts die van 'onnosel seu zalig Tryntien' over, met de vermelding dat juist deze profetie 'totum foederatum Belgium anno 1734 turbavit commovitque'²⁰². Vergelijking van Van Honsems zeer nauwkeurige afschrift met het blauwboekje zelf toont aan dat in 1734 nog steeds de druk van 1680 in omloop was, tenzij er met hetzelfde zetsel intussen een nieuwe uitgave was gedrukt.

Is het nu mogelijk iets naders over deze Trijntje te weten te komen? Haar bestaan kennen we alleen uit de profetie. Volgens een latere overlevering zou ze het veer bij Boskoop hebben bediend²⁰³. Dat sluit wel zo ongeveer aan bij de inhoud van haar profetie. Toen zij een oude man met een lange baard, aan wie zij een aalmoes gaf, het water overzette, ontpopte deze zich als de heilige Antonius (ongetwijfeld de kluizenaar). Als beloning gaf hij haar inzicht in de toekomst. Toen zij die nieuwverworven kennis in de Leidse Breestraat ging openbaren, riep de stadsregering haar op het matje. Gesterkt door een engel zette ze alle heren beschaamd en ging ze vrij uit. Ook te Gouda had ze even later een visioen. Haar profetie geeft minder aanknopingspunten voor een nauwkeurige datering dan die van Brugman. Sommige gebeurtenissen zouden volgens haar ná het jaar 1669 plaatsvinden; verschillende passages wijzen erop dat de profetie zelfs ná het rampjaar is geschreven: er zullen drie oorlogsherauten komen, uit Oost, West en een niet nader aangegeven richting; aan IJssel en Rijn zal worden gevochten; de Hollandse waterlinie zal in werking worden gesteld; Utrecht gaat zonder slag of stoot naar de vijand over; en er worden hoge oorlogsschattingen geheven²⁰⁴. Maar de afloop van

²⁰⁰ VAN DER MOLEN, *a.w.*, 20.

²⁰¹ RAF, *Hof v. Fr.*, GG 93, dossier 8.10.1734; II 20, f. 90v.

²⁰² *Alverna, Provinciaal Archief O.F.M.*, Collectio Monumentorum van F. van Honsem, I, 108-111 (vgl. *Rom. Besch.*, I, 784). Dr J. A. de Kok was zo vriendelijk mij een afschrift van deze tekst te bezorgen, waarvoor ik hem bij dezen nogmaals mijn erkentelijkheid betuig.

²⁰³ J. R. W. SINNINGHE, *Sagen van Nederland* (Utrecht z.j.), 47-49, nr 17.

²⁰⁴ Dit alles volgens de uitgave in de *XII Propheterende Tongen*.

de oorlog schijnt haar nog niet bekend te zijn, ja Trijntje schijnt te verwachten dat Holland zelf spoedig zal worden overmeesterd en dat de Franse zeden er tegelijk met het herstel van de katholieke godsdienst zullen worden ingevoerd. Haar beschrijving van de door soldaten veroorzaakte oorlogsellende zou kunnen zijn ingegeven door de wreedheden die de Fransen eind december 1672 in Bodegraven en Zwammerdam, op luttele kilometers van Boskoop, zouden hebben bedreven, en waaraan de oorlogspropaganda in de Republiek een geweldige weerklank gaf²⁰⁵. Een en ander zou erop kunnen wijzen dat de profetie nog zeer jong was toen ze in de *Tongen* werd opgenomen. Vermoedelijk was ze nog nooit gedrukt, zodat de samensteller van de *Tongen* kontakten met Rijnland zal hebben gehad.

Dat Boskoop of omgeving inderdaad de bakermat van de profetie zou kunnen zijn, blijkt uit de konkrete vermelding van het *Camplandt* aldaar, waar de eindslag zal plaatsvinden, en uit de gezichtseinder van de zieneres, die niet verder reikt dan de steden Leiden, Den Haag, Gouda en Utrecht — een trapezium waar Boskoop middenin ligt — terwijl ze met evenveel gemak naar Gouda als naar Leiden blijkt te gaan en dus op de weg tussen beide plaatsen in zal wonen. De in vele opzichten klassieke en weinig erudiete inhoud van de profetie brengt mij tot het vermoeden dat ze op in het geheugen van de maker of maakster voortlevende herinneringen aan oudere voorspellingen steunt en een min of meer 'volkse' oorsprong heeft die, gezien bovenstaande opmerkingen, op het jaar 1673 of daaromtrent kan worden gesteld. Elders hoop ik nader op deze profetie in te gaan²⁰⁶. Thans wil ik er nog slechts op wijzen dat Trijntje haar materiaal o.a. aan Brugmans voorspelling ontleende, getuige de dertigste strofe:

't Sal alsoo schielijck dan toegaen:

Dat men sal *Geus* gaen slaepen,

En 's morgens *Catholijck* opstaen,

In 't midden van 't Krijghs-waepen'²⁰⁷.

In de latere overlevering versmelten beide profetieën met elkaar²⁰⁸. Misschien is dat een aanwijzing voor een afhankelijkheidsverhouding van Trijntje ten aanzien van Brugman, die uit de handschriftelijke overlevering zou kunnen blijken.

²⁰⁵ De zeer suggestieve prenten van Romeyn de Hooghe hierover waren aan dat sukses niet vreemd; vgl. MULLER, *a.w.*, I, 367-368, nrs 2435-2443. J. WAGENAAR, *Vaderlandsche Historie*, XIV (1756), 234-236, brengt een en ander tot zijn juiste proporties terug: de dorpen waren vrijwel verlaten.

²⁰⁶ In het raam van een kritische inventaris van de Noord-Nederlandse volksprofetieën uit de 16e tot de 18e eeuw, die als *thèse de 3e cycle* aan de universiteit van Parijs zal worden verdedigd.

²⁰⁷ *XII Propheterende Tongen* (*a.w.*), 65.

²⁰⁸ SINNINGHE, 'De profetieën' (*a.w.*), 16-17; *Sagen* (*t.a.p.*).

i. *De schrijver van de 'Tongen'*. Hoe komt Trijntjes lokale profetie nu berijmd in de nauwelijks zeven jaar later gedrukte 'XII Propheterende Tongen' terecht? Want voor wie de *Tongen* aandachtig doorleest kan er geen twijfel over bestaan dat de slordige berijming van de hand van de samensteller van de *Tongen* is, en dat er dus een ouder origineel moet hebben bestaan. Het antwoord op bovenstaande vraag is minder moeilijk te geven dan op het eerste gezicht lijkt. Aan de *Tongen* gaat een korte inleiding vooraf die op Nieuwjaar 1680 'uyt Ceulen' zou zijn geschreven. De auteur, die zich *Gedeon Thurismonsus* (een bij enig doordenken zinrijke schuilnaam) noemt, ver-raadt zijn klerikale instelling al door de laatste twee profetieën de 'waerdigste ende authentijckste' te noemen — ongetwijfeld vanwege de inhoud ervan, want wat de authenticiteit betreft is niets minder waar. Het gaat hier namelijk om de beroemde pausprofetie van pseudo-Malachias²⁰⁹ en om de eindtijden Antikristprofetie van pseudo-Augustinus, welke laatste in werkelijkheid van de hand van Adso, abt van Montier-en-Der moet zijn²¹⁰. Het letter-raadsel van de auteursnaam valt dan ook niet moeilijk te ontcijferen: achter Gedeon Thurismonsus gaat *Theodorus Mensingus* schuil. Dat aan dit auteurschap ook onder zijn tijdgenoten al geen twijfel bestond blijkt uit de 'Historia Episcopatum' van 1719. We lezen daar immers over Theodorus Mensing: 'celebris editis nonnullis libellis vernaculo sermone, quales sunt *Linguarium Catholicum, XII. Linguae Prophetantes, etc.*'²¹¹. Van Heussen, de auteur van het werk, heeft hem trouwens vast en zeker persoonlijk gekend. Wie was deze man? Dirck Mensingh of Mensinck moet rond 1635 in De-venter zijn geboren²¹². Hij behaalde de graad van *magister artium* en *philosophiae doctor* aan de universiteit van Keulen, en na een kort kapelaanschap te Oldenzaal en bij Volkert Herkinge te Zwolle werd hij in 1664 pastoor te Jutphaas, waar hij tot zijn dood, die hem op 26 juni 1694 tijdens een bezoek aan zijn geboortestad overviel, werkzaam bleef. Mensinck was een vruchtbaar uitgever van andermans werk. Zo vertaalde hij homiletisch werk van

²⁰⁹ Oude Nederlandse uitgave: MALACHIAS, *Prophetie (. . .) van de toecomende Room-sche Pausen* (Grave 1645); vgl. *Bibliotheca catholica Neerlandica impressa, 1500-1727* (Den Haag 1954), nr 9903 (= BCNI). R. ARCHDEKIN s.j. bezorgde een latijnse uitgave achterin zijn *Vitae et miraculorum S. Patritii (. . .) epitome* (Leuven 1671), BCNI, nr 12776. Zie verder: R. THIBAUT s.j., *La mystérieuse prophétie des papes* (Namen-Parijs 1951).

²¹⁰ Hierover: R. KONRAD, 'De ortu et tempore Antichristi'. *Anti-Christ-Vorstellung und Geschichtsbild des Abtes Adso von Montier-en-Der* (Kallmünz 1964); D. VERHELST, 'Adso van Montier-en-Der en de angst voor het jaar Duizend', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 90 (197), 1-10.

²¹¹ (H. VAN HEUSSEN), *Historia Episcopatum Foederati Belgii, II, Episcopatus Daven-triensis* (Leiden 1719), 66.

²¹² J. H. HOFMAN, 'Dr. Theodorus Mensinck', *AAU* 23 (1896), 370-386. Vgl. over hem ook J. N. PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des XVII Provinces des Pays-Bas*, folio-uitgave, III (Leuven 1770), 584; *N.N.B.W.*, I, 1324-1325, in voce.

Sint-Bonaventura²¹³, geestelijke werkjes van kardinaal J. Bona²¹⁴, en werk van Dionysius de Karthuizer²¹⁵. Zijn 'Oprechte Roomsche-catholijck-Mondt-stopperken' verscheen ook al onder zo'n doorzichtige schuilnaam, waarop hij kennelijk verzot was, namelijk *Dorotheus Miskennick*²¹⁶. Toen Mensinck tijdens het drukken van Frederik van Heilo's 'Tractatus insignis contra pluralitatem confessorum in regimine sororum' de dood van zijn vriend Neercassel vernam (juni 1686), flaanste hij snel een uitvoerig lofdicht op hem in elkaar, dat nog werd meegedrukt²¹⁷. Het gerijmel van de *Tongen* lijkt bijwijlen sterk op ulevellenpoëzie, maar de korte kwatrijnen hebben het onmiskenbare voordeel dat ze zich gemakkelijk in het geheugen laten prenten. Dat zal ook de reden van de populariteit van het boekje zijn geweest. En de gebeurtenissen van vijftig jaar later hebben de doeltreffendheid van die methode bewezen.

Terecht heeft Ter Laan dus uit stijl en spelling van de berijming van Jarfke afgeleid dat de dichter onmogelijk een Groninger kon zijn²¹⁸. Mensinck kwam uit Overijssel en woonde te Jutphaas, aan de rand van het door Trijntjes profetie bestreken trapezium. Het is verleidelijk te veronderstellen dat Mensinck die een gretig verzamelaar van profetieën en een al even gretig lezer van almanakken moet zijn geweest — de kwatr8jn-methode is typerend voor de almanakmakers —, uit zijn basismateriaal en uit her en der ter plaatse vernomen overleveringen zelf Trijntjes werkstuk heeft gewrocht. Daarvoor lijkt de inhoud van die profetie mij toch echter wat aan de simplistische kant.

j. *Franse inmenging*. Tijdens de juni-paniek deden onder de Leidse katholieken hardnekkige geruchten de ronde dat hun verlossing volgens 'Heilige Trintie' aan de *Fransen* te danken zou zijn²¹⁹. Nu is de angst van de machthebbers voor al of niet rechtstreekse buitenlandse tussenkomst bij de verdelging van ketters en politieke vijanden door de verdrukte minderheid een klassiek, in de huidige politiek nog allerm minst uitgestorven syndroom²²⁰. Ook bij deze paniek zien we haar de kop opsteken, bijvoorbeeld te Goes, waar de opgejutte menigte de huiven van de boerenkarren die voor de Oostpoort

²¹³ BCNI, nrs 13671 en 15771; 13771.

²¹⁴ BCNI, nrs 13772, 14188.

²¹⁵ BCNI, nr 14211.

²¹⁶ Antwerpen 1682 (HOFMAN, *t.a.p.*). Blijkens het exemplaar in de bibliotheek van de O.K. Paradijkerk te Rotterdam, dat pastoor drs. F. Smit zo vriendelijk was mij te laten zien, heeft Mensinck zich verregaand laten inspireren door Christiaan Vermeulens gelijknamige bestseller.

²¹⁷ Oorspr. in *Rijksarchief Utrecht, Archief O.B.C.*, inv. 1630. Zie ook HOFMAN, *a.w.*, 381-382.

²¹⁸ TER LAAN, *Profecye* (*a.w.*), 124-127.

²¹⁹ *Rom. Besch.*, I, 304, nr 325.

²²⁰ Een duidelijke illustratie van het navolgende vindt men in de geschiedenis van de Franse protestantse Camisards, tijdens de vervolging onder Lodewijk XIV, in 1702-1710. Vgl. laatstelijk Ph. JOUTARD, *Les Camisards* (Parijs 1976), 124-133.

staan voor legertenten aanziet en meent dat er honderden Vlamingen en Brabanders in aantocht zijn om de roomsen bij het moorden te helpen²²¹. Dergelijke praatjes vonden ook te Franeker geloof²²². In minstens twee katholieke bronnen wordt echter ondubbelzinnig gesteld dat er ook in katholieke kringen (en beslist niet alleen onder de minstontwikkelden) vast aan buitenlandse hulp werd geloofd. Zo werd er te Leiden onder de vooraanstaande katholieken rondverteld dat kardinaal Fleury — op dat ogenblik Frankrijks machthebber — hulptroepen zou sturen, terwijl er volgens anderen 20.000 katholieke Ieren in Scheveningen aan wal zouden gaan²²³. En de provinciaal van de jezuïeten schreef naar Rome dat de katholieken 'affirmare, restituendam hoc mirabili anno religionem suam, catholicum quemdam principem (puta Galliae Regem) victis Batavis, foederatas provincias occupaturum'²²⁴. De Franse koning heeft die reputatie stellig mede te danken gehad aan zijn Nederlandse religiepolitiek in de jaren 1672-1674, en aan zijn meedogenloze vervolging van de Franse protestanten sinds 1685. Maar het gegeven als zodanig is veel ouder. Heel de zeventiende eeuw door in het leven gehouden door het politiek touwtrekken tussen de koningen van Frankrijk en Spanje om het overwicht op de Noord-Nederlandse katholieken²²⁵, gaat het gegeven van de Franse inmenging reeds op laatmiddeleeuwse bronnen terug. Enerzijds op over heel Europa verbreide profetieën waarin de Lelie (= het Franse koningschap) als reddende macht tussenbeide komt in een algemene vernietigingsstrijd tussen Oost en West, waaraan ook door de Leeuw (= de Nederlanden) wordt deelgenomen, vervolgens schoon schip maakt en tenslotte de heerlijkheid van de eindtijd inluidt — ook de hierboven aangehaalde profetie uit 1451 sluit daarbij aan. Anderzijds op de beroemde middeleeuwse voorspelling 'Lilium intrabit in terram Leonis', die mogelijk op Merlijn teruggaat, Een eigenhandig afschrift van deze laatste bevindt zich, samen met een reeks andere pro-katholieke voorspellingen, bijvoorbeeld in de nalatenschap van de in 1636 overleden priester Johan Bugge, sekretaris van het kapittel van Haarlem^{225a}. Door de Franse minister Jean-Baptis te Colbert werd ze nog in 1676, bij het kongres van Nijmegen, onder de neus van de Britse bemiddelaar Sir William Temple geduwd²²⁶. Heraldische symbolen als de Lelie en de Leeuw spelen steeds een belangrijke

²²¹ WESSELS, *a.w.*, 217-218; HENSEN, *a.w.*, 291-293.

²²² RAF, *Hof v. Fr.*, GG 93, dossier 27.9.1734; SLOTHOUWER, *a.w.*, 145.

²²³ *Rom. Besch.*, I, 305, nr 325.

²²⁴ ARSI, *Fl.-Belg.*, 66, f. 88r. Rond 1800 leefde dat geloof nog steeds, volgens HANÉ-WINCKEL *a.w.*, I (1799), 107; II (1800), 228.

²²⁵ Vgl. bijvoorbeeld M. G. SPIERTZ, 'Jean-Jacques de Thou en de Hollandse Zending', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 10 (1968), 225-248.

^{225a} RA Utrecht, Arch. O.B.C., inv. 1537. In mijn bijdrage *Prophétie et Société dans les Provinces-Unies aux XVIIe et XVIIIe siècles* (in druk bij Hachette te Parijs), ga ik verder op de geschiedenis van deze profetie in.

²²⁶ W. TEMPLE, *Works*, II (Londen 1757), 340-341.

rol in voorspellingen. Ze waren eenduidig en blijkens heel de pamflettenliteratuur universeel bekend. De recentere profetie volgens welke er spoedig Lelies voor het nieuwe Amsterdamse stadhuis zouden staan, was dan ook slechts voor één uitleg vatbaar²²⁷. Deze laatste zal de voorspelling zijn waarop de Leidse katholieken doelden. Ze komt echter niet voor in de ons bekende berijmde versie van Trijntje, wel in die van Brugman. Vermoedelijk bestond dus toen al de versie waarbij Trijntje met Brugman was versmolten, geleidelijk de overhand op hem kreeg en tenslotte haar naam aan de profetie schonk. Is mijn veronderstelling juist, dan was dat versmeltingsproces in 1734 al voltooid. Van toen af zou Trijntje dan ook als enige de geschiedenis ingaan, tenminste in Holland.

k. *Het samenzweringsmotief*. Uit het bovenstaande mogen we, lijkt me, zonder aarzeling besluiten dat de geruchten over een komende omwenteling van onmiskenbaar katholieke oorsprong zijn. Het samenzweringsmotief is daar uiteraard de protestantse tegenhanger van. Veel meer dan het omwentelingsmotief heeft het aanleiding gegeven tot onkontroleerbare, soms tegen het bespottelijke aanleunende geruchten. Een duidelijk voorbeeld daarvan is het hierboven genoemde vliegende blaadje 'Pertinent Verhaal'. Toch werden ook die geruchten niet eenvoudig uit de lucht gegrepen. Daarvoor dragen ze te duidelijk het stempel van homiletische stereotiepen als de Parijse Bloedbruiloft in de Sint-Bartolomeüsnacht (23/24 augustus 1572), het staatsverraderlijk optreden van de katholieken, met name in Engeland waar *Gunpowder Plot* (1605) en *Popish Plot* (1678) schier onuitputtelijke stof voor huiverend gegriezel leverden, en tenslotte de fundamentele onbetrouwbaarheid van de jezuïeten die trouw aan de paus boven trouw aan het staatsgezag zouden stellen en daarom de tirannenmoord zouden wettigen waardoor elke rechtgeaarde protestantse overheid zich wel bedreigd moest voelen²²⁸. Laatstgenoemde aantijging vormt trouwens de kern van een lijvig en geleerd, met een stortvloed van citaten doorspekt pamflet, dat blijkens de inhoud tussen 2 mei en 6 juni 1734 in Holland moet zijn verschenen²²⁹. Omdat alleen in het voorwoord, dat zonder bladzijdennummering of signaturen is bijgebonden, en op het allerlaatste vel van het pamflet van paniekverschijnselen met betrekking tot Sint-Jansdag sprake is, zal het zetsel van het overig tekstgedeelte al eerder zijn klaargemaakt — overigens een reden te meer om

²²⁷ *XII Propheterende Tongen* (a.w.), 56, nr 27. Vgl. FLAMENT, a.w., 313. Zie ook de zesde *Tonge* (Joseph Grünpeck), blz. 80, strofe 1.

²²⁸ Enkele voorbeelden: Kn. 4709; VAN DER WULP, a.w., nr 4234; KNUTTEL, *De toestand* (a.w.), I, 82-83 (massamoordpsychose in 1612), 258 en 263 (verwachting van een Bartolomeüsnacht in 1651); VAN VOORST VAN BEEST, a.w., 68 (angst onder de gereformeerden in Rotterdam, 1699).

²²⁹ *Korte Ontleeding* (a.w.).

aan te nemen dat de paniek pas vrij kort voor Sint-Jan begonnen is. Niettemin is het pamflet tekenend voor de atmosfeer.

De geruchten waren dan ook navenant. Van Goes tot Leeuwarden werden de katholieken ervan beschuldigd buskruit in hun huizen, ja tot in een pas gedolven graf toe, te hebben verborgen. Vrijwel overal vond huiszoeking plaats. Dat het hiermee ernst was blijkt uit het feit dat ook bij vooraanstaande katholieken — die in een optiek van standsdenken natuurlijk als de leiders van de menigte werden beschouwd — naar wapens werd gezocht²³⁰. Hierboven bleek al dat zowel katholieken als protestanten met buitenlandse tussenkomst rekening hielden. Kenmerkender getuigen van protestantse kanselophitserij lijken mij de overal lopende geruchten over een rechtstreeks van de *paus* gekomen bevel om de wet te verzetten. Temeer daar de hiërarchische kerkstructuur daarbij angstvallig gehandhaafd blijft: de *paus* geeft via de *nuntius* aan de katholieke *priesters* opdracht zich aan het hoofd van de katholieken (de *leken*) te stellen en alle protestanten om het leven te brengen²³¹. Volksprofetieën bekommeren zich in het algemeen niet om al die institutionele poespas. Ook zou de paus hebben beloofd dat de al strijdend gesneuvelde roomsen in het martyrologium zouden worden bijgeschreven²³². Als men weet dat dit zelfs de hoogvereerde martelaren van Gorkum toen nog niet was gelukt, kan dit gerucht wel niets anders als uit gereformeerde kring komen waar, zoals bekend, de eigen martelaarsboeken in zeer hoog aanzien stonden en talloze malen werden herdrukt.

De angst voor het complot nam allerlei vormen aan die soms aan archetypen doen denken. Zo zou een katholieke boer op Zuid-Beveland zijn eigen boerderij in brand hebben gestoken om de Zuid-Nederlandse hulptroepen een teken te geven²³³. In Hoorn heten de protestanten bang te zijn geweest voor heimelijke doodslag en vergiftiging²³⁴. Vooral laatstgenoemd gegeven is een *topic* uit de complotliteratuur; men denke maar aan de voorheen zovaak tegen de Joden ingebrachte beschuldiging van bronnenvergiftiging. Te Goes en in Friesland vinden we tenslotte, op grote afstand van elkaar, tot tweemaal toe het voor de kalvinistische boekreligie zo kenmerkende motief dat een katholiek uit verachting een bijbel verscheurt²³⁵. We zouden dit thema kunnen vergelijken met de centrale rol die het motief van de hostieschennis eeuwenlang in de katholieke volksspiritualiteit heeft gespeeld. In beide gevallen wordt de angst voor de *ander* verwoord in de beschuldiging dat hij het

²³⁰ Bijvoorbeeld HENSEN, *a.w.*, 294; SLOTHOUWER, *a.w.*, 139-140. Vgl. ook het *Pertinent Verhaal* (*a.w.*).

²³¹ *Rom. Besch.*, I, 305, nr 325; RAF, *Hof v. Fr.*, GG 93, dossier 27.9. 1734 (twee getuigenissen); OLDENHOF, *a.w.*, 355. Zie ook SPRUYT, *a.w.*, 609.

²³² *Rom. Besch.*, I, 304, nr 324..

²³³ HENSEN, *a.w.*, 296.

²³⁴ SPRUYT, *a.w.*, 609.

²³⁵ HENSEN, *a.w.*, 293; *Pertinent Verhaal* (*a.w.*).

onderscheidend kenmerk, en daarmee de eigenheid van de tegenstander, zou willen vernietigen.

De katholieken namen uiteindelijk zelf de samenzweringsversie over. De Friese procesdossiers geven tenminste plausibele voorbeelden van min of meer verholde zinspelingen op een aanstaande ommekeer, die ze zelf in Friesland verspreidden²³⁶. Ook het door katholieken genoemde thema van de provocatie, dat we te Delft en Amsterdam aantreffen, wijst in die richting.

1. *Het motief van het bloedbad of de massamoord*. Het samenzweringsmotief is dus wel in hoofdzaak een protestantse tegenhanger van de katholieke omwentelingsverwachting. Al vrij spoedig moeten die beide stromen geruchten zich door eskalatie gekristalliseerd hebben tot het thema van de uitroeiing van de protestantse bevolking, dat met een knipoog naar de Sint-Bartolomeüsnacht²³⁷ veraanschouwelijkt werd als een massale moordpartij in de Sint-Jansnacht (23/24 juni). Eerst verschenen er in de kerken stroppen voor de predikanten²³⁸. Later werd verteld dat *alle* geuzen (— de onder de katholieken gangbare naam voor de gereformeerden —) zouden worden omgebracht.

Dit zo eenvoudig lijkend thema verdient nogal wat aantekeningen. Op de eerste plaats blijkt het gegeven van de machtsovername gaandeweg op de achtergrond te raken. Rond Sint-Jansdag horen we er eigenlijk al niet zoveel meer over. Alleen de overname van de kerken wordt dan nog uitdrukkelijk verhoopt. Dat lijkt me ook kenmerkend voor een gebeuren van panisch karakter, dat zich juist hierin van een echt revolutionaire beweging onderscheidt, dat het noch leiders, noch een grootscheeps verwachtingsproject kent. Tekenend is bijvoorbeeld dat de katholieke meerderheid in de stad Den Bosch niet van machtsovername schijnt te hebben gerept, maar alleen van het onderstebovenkeren van de stad in de zin van een verwoesting²³⁹.

Vervolgens lijkt het me mogelijk onderscheid te maken tussen berichten uit protestantse en uit katholieke bron. De geruchten van protestantse zijde lijken nogal vaag van aard. Ze spreken slechts van ondergang, uitroeiing en moord in het algemeen²⁴⁰. Worden ze al konkreter, dan vinden we ofwel motieven die onmiskenbaar uit katholieke koker komen, ofwel het soort griezelnieuws dat door straatventers in stuiverblaadjes aan de man werd gebracht. Zo heette het in Franeker dat de predikant aan de kerkdeur zou

²³⁶ OLDENHOF, *a.w.*, 351-357.

²³⁷ ARSI, *Fl.-Belg.*, 66, f. 88v, noemt protestantse preken daarover; vgl. ook *Rom. Besch.*, I, 306, nr 325. Zie voor de naklank van de Sint-Bartolomeüsnacht verder: PH. JOUTARD (e.a.), *La Saint-Barthélemy ou les résonances d'un massacre* (Neuchâtel 1976).

²³⁸ *Korte ontleding* (*a.w.*), blz. (3)-(4), te Alkmaar en Heino; vgl. ook het *Pertinent Verhaal* (*a.w.*).

²³⁹ VAN EFFEN, *a.w.*, 91.

²⁴⁰ Zo te Goes: WESSELS, *a.w.*, 216-217; *Rom. Besch.*, I, 304, nr 324. En te Buiksloot: KRAMER, *a.w.* In het algemeen: *Vat. Arch.*, *Nunz. di Fiandra*, 130, f. 282r.

worden opgehangen en daarna gevierendeeld, terwijl de rest van de geuzen zou worden opgehangen aan riemen die uit het vel van de mennisten waren gesneden²⁴¹. Hier lijkt mij duidelijk een verziekt antipapist aan het woord.

Kenmerkend voor de gegevens uit katholieke bron schijnt daarentegen de grote soberheid van de thematiek. Slechts zelden vinden we meer dan één motief tegelijk. De verwachtingen kristalliseren zich op één fixatiepunt. Maar op een enkele uitzondering na²⁴² gaat het hier steeds om een heel concreet gegeven dat tot het domein van het symbolisch of analogisch, in elk geval van het vóórwetenschappelijk denken behoort. De hierboven aangehaalde uitspraak dat 'die 't langst om de schoenen sogte, dat die er best aan soude wesen' is daar een sprekend voorbeeld van: de bedreiging is des te sterker omdat ze niet rechtstreeks doch op symbolische wijze wordt geuit. Ontleding van het voorhanden materiaal brengt drie facetten aan de dag, alle drie ook weer van archetypische aard, namelijk: *nacht en duisternis*, *bloed*, en *wraak*.

Het thema van de *nacht* behoort niet tot de kernprofetie uit het eindtijd-kwatrijn. Het is er, zoals gezegd, vanuit de voorspellingen van Brugman en Trijntje mee verbonden. Tevens zal het, zoals we te Hoorn zagen, op de volkstradities steunen die Sint-Jansavond en -nacht van oudsher hebben gekenmerkt²⁴³. In heel het gebied waar de paniek speelde, was men vooral bevreesd voor een *nachtelijke* overval²⁴⁴. Van verschillende protestanten (meest dominees) wordt gezegd dat ze die nacht niet thuis dorsten doorbrengen²⁴⁵. In Harlingen werd voor de katholieken een avondklok ingesteld²⁴⁶. En overal werd 's nachts de wacht versterkt. Van onmiskenbaar bijbelse oorsprong²⁴⁷ was tenslotte de in Brabant opduikende voorspelling dat het hele land drie dagen lang (namelijk van 23 tot 25 juni) in diepe duisternis zou zijn gehuld, waarin alleen de katholieken zouden kunnen zien en vrij spel zouden hebben om wraak te oefenen²⁴⁸.

De talrijke citaten waarin van *bloed* sprake is, kunnen, dunkt me, tot twee

²⁴¹ RAF, *Hof v. Fr.*, GG 93, dossier 27.9.1734. Zie ook het *Pertinent Verhaal* (a.w.).

²⁴² RAF, *Hof v. Fr.*, GG 92, dossier 14.7.1734 — maar de man was beschonken. Analogische denkvormen vinden we in Den Bosch, waar de ommekeer op Sint-Jansdag bij de Sint-Janspoort heette te beginnen (*Europische Mercurius*, juni 1734, 302), en in de te Franeker gehoorde bewering dat de kerken weer aan de katholieken zouden komen als er tweehonderd jaar na de inbeslagneming door de gereformeerden waren verstreken (OLDENHOF, a.w., 356).

²⁴³ Zie noot 22, hiervóór. Verder: A. VAN GENNEP, *Manuel de folklore français contemporain*, tome I, vol. IV² (Parijs 1949), p. 1727-2130; F. MENNEMEYER, *Kult und Bruach-tum Johannis des Täufers in Westfalen* (Emsdetten 1940), 90.

²⁴⁴ KRAMER, t.a.p.; VAN GOOL, t.a.p.; HENSEN, a.w., 294; VAN ROSSUM, t.a.p.

²⁴⁵ SLOTHOUWER, a.w., 142; ARSI, *Fl.-Belg.*, f. 88v.

²⁴⁶ OLDENHOF, a.w., 357.

²⁴⁷ Namelijk de negende plaag van Egypte (*Ex.* 10, 21-23). Dit thema is steeds bijzonder populair gebleven. Nog in januari 1976 deed een geheime profetie in die trant in integralistische kringen de ronde.

²⁴⁸ VAN EFFEN, a.w., 91.

grondvormen worden teruggebracht. Enerzijds de voorspelling dat de katholieken 'de handen in 't Geusebloed zullen wasschen'²⁴⁹. Deze voorspelling kan ik niet nauwkeurig thuisbrengen. Ze zou aan protestantse angstdromen kunnen zijn ontsproten. Hiervóór zagen we al iets dergelijks bij de aprilstorm van 1732. Toch lijkt me dat hier niet het geval. Ik zou daarvoor slechts willen wijzen op de gelijksoortige inhoud van een gerucht of een geschriftje dat volgens de classis van Alkmaar twintig jaar tevoren de ronde deed, tijdens de wonderbaarlijke gebeurtenissen bij de put van O.L.V. ter Nood, even ten Zuiden van Heilo. De katholieken vertelden toen dat het water van die put wel goed ter genezing was, 'maar dat het eerst kragtig sal zijn, als het eerst met het bloet der Geusen vermengt is, 't geen de inhoud soude zijn van een Brieff, door een Engel aldaar met een gouden ketting aan een staak gebonden'²⁵⁰. We zouden dit als een verdrinking van de classis hebben kunnen beschouwen, als het typisch katholieke gegeven van de hemelbrief er niet aan toe was gevoegd. Het citaat bewijst in elk geval, dat dit gegeven onder het katholieke volk leefde, en het zal niet op slag uit het roomse geheugen verdwenen zijn. Ik vermoed dat het zich tot bovengenoemde voorspelling heeft omgevormd, toen het in contact kwam met de tweede grondvorm van het bloedmotief, namelijk dat van de overmaat van bloed waarin mens en dier zullen rondsoppen. We kennen hiervan verschillende varianten. In Hoorn werd de voorspelling dat 'de Aarde met Bloedt geverfft (souw) worden' met de 'Wee'-versie van het eindtijdkwatrijn verbonden²⁵¹. Elders zei men 'tot over de Schoenen in 't Geuse-Bloed te zullen trappen'²⁵². De herkomst van dit gegeven zal in de 24e strofe van Trijntjes droomgezicht moeten worden gezocht. In verband met de eindslag heet het daar:

'Dan salmen gaen door louter bloet

Tot aen de enckels treden'²⁵³.

Maar in feite komt dit motief al in *Openbaring* 14, 20 voor. Vandaaruit is het door veel profetieën overgenomen, o.a. door het in Friesland sinds de zeventiende eeuw overbekende visioen van Intje Jans²⁵⁴. In Franeker vertelde men dat iemand in Leeuwarden al jaren her een visioen had gekregen 'dat het

²⁴⁹ *Korte ontleding* (a.w.), blz. (4); VAN EFFEN, a.w., 43; *Europische Mercurius*, juni 1734, 300; *De geschiedenissen* (a.w.), 187; *Pertinent Verhaal* (a.w.); VAN SCHOUTEN, t.a.p.

²⁵⁰ H. J. ALLARD, 'De ommegangen en bedevaarten naar Heilo en Oesdom in 1713 en '14', *Studiën*, NR 21 (1889), 129-130. Helaas gaat M. J. VAN DUN, 'De bedevaartsplaats Heilo in de winter van 1713 op 1714', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 2 (1960), 245-298, in het geheel niet op deze belangwekkende materie in. Zie over de hemelbrieven met name: H. DELEHAYE s.j., 'Note sur la légende de la lettre du Christ tombée du ciel', *Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, Bulletin*, série 3, tome 37/2 (1899), 171-213.

²⁵¹ SPRUYT, a.w., 608.

²⁵² *Korte ontleding* (a.w.), blz. (4).

²⁵³ *XII Propheterende Tongen* (a.w.), 64.

²⁵⁴ S. J. VAN DER MOLEN, 'De voorspellingen van Intje Jans zoon, den Friesen volksprofeet, bezien in het licht van zijn tijd', *Volkskunde*, 53 (1952), 55.

bloet ter dueren uitliep, en dat de hoofden ter vensteren soude uitvallen'²⁵⁵. Vermoedelijk is dit een onafhankelijk droomgezicht waar ik verder nergens sporen van heb aangetroffen. In elk geval lijken deze uitspraken mij van katholieke makelij, omdat ze dezelfde sfeer ademen als die van Brugman en Trijntje.

m. *Musius als de grote wreker*. Zeker van Trijntje afkomstig is de konkrete vormgeving van het derde facet, dat van de katholieke *weerwraak*. De provinciaal van de jezuiten schreef naar Rome dat 'Lugduni Batavorum rumor increbuerat surrecturum è sepulchro gloriosum ibidem olim martyrem venerabilem virum Cornelium Musium, ignito, instar Eliae, armatum gladio, quo omnes nimirum heterodoxos (...) exterminans, effusum denique sanguinem suum vindicaret'²⁵⁶. Fragmentarischer mededelingen van de Franse, te Leiden werkzame karmeliet Paul-Simon van de Hl. Jozef bevestigen dit verhaal; hij voegt er nog aan toe dat veel katholieken naar de Leidse Breestraat waren samengestroomd, en beweerden te hebben gezien hoe de grafsteen van die priester zich twee voet verhief²⁵⁷. Dat deze volksoploop geen verzinsel is, bleek hiervóór al uit de magistraatsresoluties. De Leidse katholieken situeerden het graf van Musius dus in de Breestraat, onder de zogenaamde *blauwe steen*, waarover dadelijk.

Trijntje spreekt tot tweemaal toe over die *blauwe steen* te Leiden. Wanneer de door haar overgezette grijsaard inzicht in de toekomst aan haar heeft gegeven, wil ze het nieuws onmiddellijk wereldkundig gaan maken in de Leidse Breestraat, bij het stadhuis,

'Alwaer onder een *Blaeuwe-Steen*
Een *Priester* lagh begraven,
Waer op sy stondt, en ongemeen
Uyt riep met groot verslaegen:'

— dan volgt een onheilsprofetie over Leiden²⁵⁸. Even verder kondigt ze het begin van de eindslag aan:

'Dewelcke sal door veel Krijghs-lien
Te *Leyden* eerst beginnen.
Op den voorseyden *blaeuwen steen*'²⁵⁹.

Musius' wederopstanding zelf komt hier niet in voor. Het is niet onmogelijk dat een latere auteur in die zin op Trijntje heeft doorgeborduurd, of dat

²⁵⁵ RAF, *Hof v. Fr.*, GG 93, dossier 8.10.1734; II 20, f. 90r.

²⁵⁶ ARSI, *Fl.-Belg.*, 66, f. 88v.

²⁵⁷ *Rom. Besch.*, I, 305, nr 325. Opmerkelijk is dat een soortgelijk verhaal in 1972 ook onder de verdrukke Palestijnse bevolking van de Gaza-strook de ronde deed. Daar betrof het de graven van de *Fedayin* (*Le Monde*, 10 januari 1973, p. 4).

²⁵⁸ *XII Prophetierende Tongen* (a.w.), 62, nr 8-9.

²⁵⁹ *T.z.p.*, 64-65, nr 25-26.

Trijntje slechts een deel van de Musiuslegende heeft gebruikt. Wat is er van dit alles waar?

De humanist Kornelis Musius (1500-1572), rektor van het Sint-Agathaklooster te Delft, stierf, zoals bekend, na afschuwelijk door de soldaten van Lumey te zijn gemarteld, terwijl hem na zijn dood nog de geslachtsdelen werden afgesneden²⁶⁰ — een gegeven dat, net als bij de dood van de gebroeders De Witt in 1672, steeds zeer sterk op de verbeelding heeft gewerkt en wel gedeeltelijk verantwoordelijk zal zijn voor de populariteit van de Musiuslegende. Op 10 december 1572 werd Musius door de soldaten opgehangen op de voormalige gerechtsplaats van de stad Leiden, namelijk boven de zeshoekige *blauwe steen*²⁶¹, die in de Breestraat bij het stadhuis, op het snijpunt van de beide assen die de oude stad in vier kwartieren verdeelden, lag (en thans weer opnieuw ligt)²⁶². Musius werd evenwel niet op die plaats begraven, maar in een graf in de Leidse Pieterskerk, vermoedelijk onder de blauwe (!) zerk van Johanna van der Does²⁶³. Katholiek Leiden heeft slechts de plaats van zijn marteling onthouden en de *blauwe steen* als zijn graf geduid. Deze fixatie werd stellig vergemakkelijkt door het feit dat er al sinds 1464 geen terechtstellingen meer op die steen plaatsvonden²⁶⁴. De wederopstandingsprofetie van Musius die — het detail is tekenend voor zijn roem — zelf de moord op Willem de Zwijger tot in de kleinste kleinigheden heet te hebben voorspeld²⁶⁵, illustreert hoe sterk zijn aandenken onder de Leidse katholieken is blijven leven²⁶⁶. Dergelijke profetieën zijn gewoonlijk slechts beschooren aan volkshelden. Lange tijd is Musius als heilige vereerd, maar tot een officieel proces is het tenslotte niet gekomen. Veel doet dat er ook niet toe. Zijn eenzame, gruwelijke dood heeft in elk geval zo sterk op de verbeelding gewerkt dat de rustige geleerde Musius in anderhalve eeuw een reuzengestalte heeft gekregen en, wellicht buiten de klerikale kringen om, tot een even eenzaam, maar roemrijk volksleider en wreker is omgesmeed.

n. *Konklusie*. De gegevens van profetische aard, die zowel door tijdgenoten — die geen van allen tot het geminachte 'volk' behoorden — als door veel van de latere auteurs als wilde geruchten of belachelijke ouwewijvenpraat zijn ge-

²⁶⁰ P. NOORDELOOS, *Cornelis Musius* (Utrecht-Antwerpen 1955).

²⁶¹ F. DUSSELDORPIUS, *Annales*, ed. R. FRUIN (Den Haag 1894), 122; P. OPMEER, *Historia martyrum Batavicornum* (Keulen 1625), 86-87.

²⁶² Vgl. L. STOLK, 'De 'Blauwe Steen' te Leiden', *BBH* 21 (1896), 87-91; E. PELINCK, 'De blauwe, witte en rode stenen te Leiden', *Nehalennia*, 5 (1960), 104-108; R. VAN PASSEN, 'Het toponiem 'Blauwe steen'', *Mededelingen van de vereniging voor naamkunde te Leuven en de commissie voor naamkunde te Amsterdam*, 35 (1959), 49-62.

²⁶³ (H. VAN HEUSSEN), *Historia Episcopatum Foederati Belgii*, I (Leiden 1719), 520; NOORDELOOS, *a.w.*, 204.

²⁶⁴ PELINCK, *a.w.*, 105.

²⁶⁵ Missieverslag (1656) van Jacques de la Torre in *AAU* 10 (1881), 218.

²⁶⁶ Zie hiervoor ook NOORDELOOS, *a.w.*, 261-269.

doodverfd, blijken dus bijna stuk voor stuk terug te gaan op echte, deels vanouds overgeleverde, deels kortelings aan het kultuurgoed toegevoegde bestanddelen van de rooms-katholieke subcultuur. Een subcultuur waarvan we nog veel te weinig weten, maar waarvan het bestaan niet meer hoeft te worden bewezen en die, zo vaak men de beschikbare gegevens serieus neemt, het puntje van een ongetwijfeld grote ijsberg laat zien. Deze subcultuur blijkt bovendien een aantal aspecten te hebben die een grimmiger gezicht laten zien dan het vertederend-romantische en in zijn noodlot berustende binnenhuiskamerkatholicisme waaraan een meestentijds klerikale geschied-beschouwing ons lange tijd heeft gewend. Als de 'Korte Ontleeding' gelijk heeft, genoten de hier opgesomde voorspellingen onder het katholieke volk zelfs zo'n aanzien, dat ze door hen tot het geloofsformulier werden gerekend²⁶⁷. Dit moge meer zeggen over de status van de profetieën dan over de inhoud van geloofsgoed en katechese, feit is dat het idee van een komende omwenteling diep in het toenmalig katholiek kultuurgoed lag verankerd.

We dienen daar nog bij in aanmerking te nemen dat drie factoren ons verhinderen ons een volkomen éénduidig en betrouwbaar beeld van omvang en aard van de paniek te vormen. Vrijwel al onze zegslieden behoorden tot de kulturele en politieke of de klerikale bovenlaag. Ze hadden er belang bij de omvang van dit uit de hand gelopen en door hen irrationeel geachte gebeuren te minimaliseren. De meesten waren ook nauwelijks in staat tot een juist zicht op de draagwijdte ervan, omdat ze te veel buiten de betrokken groeperingen stonden en over die groepen niet dan in laatlunkende, stereotiepe termen dachten. Tenslotte schreven bijna allen hun indrukken en ervaringen pas na afloop neer, toen de paniek loos alarm was gebleken. Bij aandachtige lezing van de teksten wordt dan ook al gauw duidelijk dat de tijdgenoten op grond van de stilte en rust die de Sint-Jansnacht en -dag tenslotte hebben gekenmerkt, ook de stemming, geruchten en gebeurtenissen van de voorafgaande weken minimaliseerden als van weinig belang of van geringe omvang. Ze brengen het gebeuren al snel terug tot een voorbijgaande 'rel' van louter feitelijke en conjuncturele aard, zonder in te gaan op de structurele repressiedimensie die in de maatschappelijke verhoudingen tijdens de Republiek was ingebouwd, met name op interkonfessioneel vlak. Verschillende latere auteurs hebben hen hier gedachten- of klakkeloos in gevolgd. Methodisch lijkt dit *hineininterpretieren* mij echter een grove fout. Kleine details, een ondoordacht woord, of tegenspraak tussen de getuigenissen verraden dan ook meestal de vooringenomenheid van de bron. Wellicht is het geen toeval dat we het mijns inziens beste en rijkste getuigenis aan een buitenlander te danken hebben, namelijk de meergenoemde Franse karmeliet Paul-Simon van de Hl. Jozef: hij voelde zich ver boven het katholieke

²⁶⁷ *Korte ontleeding* (a.w.), blz. (3).

kerkvolk verheven, maar wist zich er tegelijk ook zover buiten te staan, dat hij zonder angst zichzelf belachelijk te maken een veelheid van gegevens kon verschaffen die door de andere zegslieden angstvallig werden verzwegen.

4. INTERPRETATIES EN SOCIALE ASPEKTEN

a. *Interpretaties van de juni-paniek.* Het is een bekend gegeven dat alwat naar 'bijgeloof', en daarmee naar 'onlogische', ongrijpbare en vaak onkontroleerbare mogelijkheden tot ordeverstoring riekt, door welke overheid ook steeds met argwaan wordt gadeslagen. Als ze de zaak al niet zo ongevaarlijk vindt, dat ze er botweg om lacht. In beide gevallen is een minimalisering van inhoud, omvang en spreiding van de geruchten en gebeurtenissen het gevolg. De paniek van juni 1734 vormt daar geen uitzondering op. Overheden van allerlei slag trachtten na afloop als om strijd het hele geval naar het rijk van vooroordeel, lichtgelovigheid en hersenspinsels te verwijzen. In grote lijnen treffen we bij de tijdgenoten twee verschillende interpretaties van de paniek aan. Vooreerst een interpretatie die op een sociaal-kultureel model van tegenstelling tussen een domme, impulsieve, ongedifferentieerde volksmenigte enerzijds en anderzijds een verstandige, bedaard en weldoordacht optredende en kultureel verlichte leidersgroep steunt, en een beginnend wetenschappelijk-rationeel denken postuleert. Zo was het te Leiden, waar de magistraat van 'onverstandige heethoofden' sprak en stelde dat het ging om 'een bedwelmende volksziekte, die schoon sigh zelve zullenden geneezen, egter om der zieken willen, door medicamenten (*nl. versterking van de wacht*) moest schijnen tegengegaen te werden'²⁶⁸. Dezelfde houding hebben we al bij de Staten van Holland aangetroffen. Maar ook in het kerkelijke kamp komt men haar tegen. Nuntius Valenti spreekt bijvoorbeeld van 'una leggerezza d'alcuni idioti' en van 'fanatismo'²⁶⁹. Een voorvechter van dit soort uitleg was Justus van Effen²⁷⁰. In zijn 'Spectator' deed hij zich voor de gelegenheid als een verlicht, aan paus noch jansenisme verslingerd katholiek voor, en zocht hij de schuld bij de heethoofdige heffe des volks. Tekenend is dat de maatschappelijke scheidslijn bij Van Effen niet langer tussen katholiek en protestant loopt, maar volgens een intellektuele maatstaf wordt getrokken: enerzijds het *domme*, katholiek-protestantse gemeen — op hol geslagen katholiek gajes strooit de praatjes uit, het protestantse grauw geeft er gretig weerklank aan — en anderzijds de *verstandige*, fatsoenlijke protestantse

²⁶⁸ GA Leiden, *Secretarie-Archief, 1575-1851*, Notulboek van burgem., 1734-1736, blz. 63-64.

²⁶⁹ *Vat. Arch., Nunz. di Fiandra*, 130, f. 282.

²⁷⁰ Net als de schrijver van de *Europische Mercurius* (a.w.). Ook WAGENAAR, a.w., XIX, 165-167, herleidt de zaak tot de 'bijgeloovige hoop en vrees' van een 'domme menigte'.

regenten, predikanten en burgers en dito katholieken, die niet aan die praatjes zouden geloven. Dat de wens op dit laatste punt wel de vader van de gedachte zal zijn geweest, blijkt naar mijn mening uit het feit dat de vagelijk tolerante, maar allerm minst katholiekgezinde Van Effen in dit geval op een monsterverbond van alle verlichte gelovigen tegen het bijgeloof aandringt, en na een eerste, wat schamper vertoog, enkele weken later serieuzer op de zaak meent te moeten terugkomen omdat er onder zijn verlichte lezers kennelijk toch iets van de profetieën was blijven hangen²⁷¹.

De tweede reeks interpretaties neemt het optreden van het 'volk' al evenmin serieus. Maar ze stelt zich toch niet met een fataliteitsmodel van de maatschappelijke verhoudingen tevreden en beroept zich daarom op arglistige manipulatie van de willoze volksmenigte door deze of gene belangengroep. Dat soort belangengroepen lag in het maatschappelijk allegaartje van de Republiek voor het oprapen. Ik noem er een paar. De *prins* en zijn aanhangers — we zagen het al in het hoofdstukje over de algemene omstandigheden. De *jezuïeten* — een stereotiep dat voor de gelegenheid nog eens werd opgepoetst met een nieuwe uitleg van het letterwoord JESUITA: '*Jesuita Est Saeculi Ultimi Impostor, Tuba Antichristi*'²⁷². De jansenisten (d.w.z. de leden van de Cleresie) zouden het kwatrijn dat op naam van paus Benedictus staat, hebben uitgestrooid om de katholieken bij de gereformeerden verdacht te maken²⁷³. Volgens de Staatse resident te Brussel zou de *keizer* in de Republiek aan het stoken zijn, uit woede over haar politieke neutraliteit²⁷⁴. Ja, toen al werd de pers (de *gazzettieri*, dus Van Effen en konsorten) door hem als de zondebok aangewezen²⁷⁵. De Amsterdamse burgemeester Six beweerde 'pernosse se omnem de prophetiis, de tumultu, de prodicione fabellam ex sola ministellorum officina prodire'²⁷⁶. Eenzelfde geluid horen we te Leiden, en ook de nuntius wijt de beroering aan de naijver van enkele 'rigidi falsi zelanti della setta Calvinistica' over de vooruitgang van de katholieke bevolkingsgroep²⁷⁷, met andere woorden aan een paar *predikanten*. Hoe naarstig tenslotte de Friese regenten naar zondebokken van allerlei allooi zochten, kan men bij Oldenhof lezen.

Ook latere auteurs hebben zich aan dat soort bondige, zoniet primitieve oordelen bezondigd. Van der Loos deed de hele zaak indertijd als een geval

²⁷¹ Vgl. voor Van Effen: W. ZUYDAM, *Justus van Effen. Een bijdrage tot de kennis van zijn karakter en zijn denkbeelden* (Gouda 1922), vooral 101, 111, 169-170; H. H. ZWAGER, *Nederland en de Verlichting* (Bussum 1972), 58-63.

²⁷² *Korte ontleding* (z.w.), 5. Zie ook VAN HARDEVELDT, a.w., 55; *Pertinent Verhaal* (a.w.).

²⁷³ VAN HARDEVELDT, a.w., 53.

²⁷⁴ *Vat. Arch., Nunz. di Fiandra*, 130, f. 282v.

²⁷⁵ *T.z.p.*

²⁷⁶ ARSI, *Fl.-Belg.*, 66, f. 88v.

²⁷⁷ *Vat. Arch., Nunz. di Fiandra*, 130, f. 365r.

van 'protestantsch bijgeloof' af²⁷⁸. De latere kardinaal De Jong sprak kortweg over 'de onzinnigste geruchten', zonder er verder op in te willen gaan²⁷⁹. Hinderlijker dan deze door de tijdsomstandigheden gewaarmerkte opvattingen is het nog vrij recente oordeel van pater Polman²⁸⁰. In twee zeer ironisch gestelde bladzijden, waarin het enige citaat ertoe dient de lichtgelovigheid van de als dom beschouwde katholieke volksmassa te onderlijnen, gaf hij er blijk van het hele gebeuren uiteindelijk niet serieus te nemen, en herleidde hij het tot een soort voorbijgaand achterhoedegevecht of een oppervlakteverschijnsel, een 'psychose'. Zelfs het woord 'profetie' wilde er bij hem niet zonder aanhalingstekens in, en voor een buiten de strikt institutionele gelederen lopend, denkend of sprekend kerkvolk was helemaal geen plaats: slechts de priesters kwamen in zijn verslag aan het woord.

Toch zijn er al door tijdgenoten pogingen gedaan om een verantwoorde, uitgewogen verklaring te zoeken voor het paniekverschijnsel, vanuit de erkenning dat de geruchten op inderdaad onder het volk levende verwachtingen steunden. Door de provinciaal van de jezuïeten bijvoorbeeld²⁸¹, en, onafhankelijk van hem, door de reeds vaker genoemde Franse karmeliet Paul-Simon van de Hl. Jozef²⁸². Hun beider zicht op het gebeuren komt in grote lijnen met elkaar overeen en wordt uiteindelijk dan ook door de nuntius overgenomen²⁸³. Kort samengevat komt dit op het volgende neer: bij de katholieke boeren en de domme leken in de steden leefde al heel lang het idee dat er nog eens een revolutie in hun voordeel zou komen. De profetieën die voorspelden dat er in 1734 iets groots zou staan te gebeuren, waren koren op die molen en overtuigden hen ervan dat nu de tijd van vervulling was aangebroken. Ze verspreidden dit nieuws, dat ook hun protestantse naburen ter ore kwam. Dezen werden bang. De onheilspreken van de dominees gooiden olie op het vuur, en de aanhangers van de prins zagen de kans schoon in troebel water te vissen. Vandaar al die wilde geruchten onder het protestantse volk over door de papisten verborgen wapens en buskruit en over katholieke schaduwregeringen. Wat de regenten betreft, die waren niet zozeer bang voor de vervulling van de profetieën, als wel voor de onvoorzienbare ellende die de oververhitte volksgemoederen zouden kunnen veroorzaken. Tussen twee kwaden het minste kiezend gaven ze er dan ook de voorkeur aan de katholieken hard aan te pakken om het volk tot bedaren te brengen, ook al wisten ze heel goed dat het gros van de roomsen eigenlijk niets te verwijten was. De nuntius gaf echter blijk van een scherp inzicht toen

²⁷⁸ VAN DER LOOS, *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis* (a.w.), III, 269.

²⁷⁹ J. DE JONG, 'Uit Frieslands katholiek verleden', *Hoe wij groeiden. Gedenkboek 1882-1932* (Sneek z.j.), 27-28.

²⁸⁰ POLMAN, *Katholiek Nederland* (a.w.), II, 19-20.

²⁸¹ ARSI, *Fl.-Belg.*, 66, f. 88r.

²⁸² *Rom. Besch.*, I, 305-306, nr 325.

²⁸³ *T.z.p.*, I, 307, nr 328.

hij schreef dat de regenten daarmee op het verkeerde paard hadden gewed: de maatregelen van hogerhand hadden een averechts gevolg en droegen er juist toe bij dat het volk allerwegen de overtuiging kreeg dat de voorspellingen dan wel een kern van waarheid moesten bevatten²⁸⁴.

b. *Het 'volk'*. Deze uitleg heeft tenminste het voordeel dat hij sluit als een bus en zo weinig mogelijk met stereotiepe oordelen werkt. Mag hij nu ook als het laatste woord hierover worden beschouwd? Om dit te kunnen beoordelen lijkt het me noodzakelijk eerst op een aspekt terug te komen dat tot nu toe te weinig aandacht heeft gekregen, namelijk de maatschappelijke samenstelling van de groepen die hier in het geding zijn.

De tijdgenoten hebben zich zeker niet voor honderd procent vergist toen ze vrijwel eenstemmig het 'volk' als de schuldige aanwezen. Een volk dat onder andere bestond uit 'catholiques qui sont la plus part ignorans, crédules, superstitieux, gens à pure pratique extérieure', volgens een oordeel waarvan de hooghartige felheid niet door religieuze motieven alleen lijkt ingegeven²⁸⁵. Onder dit 'volk' werden dan wel de onderste lagen van de maatschappelijke hiërarchie verstaan, al moeten we met het gebruik van dat begrip terdege oppassen. In de steden staat het heetgebakerde 'volk' kennelijk tegenover de 'vooraanstaande katholieken', de 'catholiques de considération'²⁸⁶. Daar omvat het dus een nogal omvangrijke menigte al of niet werkloze of bedeelde burgers. Maar het stedelijk 'volk' wordt ook steeds geassocieerd met de 'boeren' op het platteland, 'qui ne gardent point de mesures'²⁸⁷. Juist aan de boeren worden door onze bronnen — alle uit stedelijke hoek — de wildste geruchten en wandaden toegeschreven: het zijn de boeren die in de voorspellingen geloven, op een gewelddadige ommekeer hopen, hun handen in geuzebloed willen wassen, enz. De brute boer blijkt de boeman van de stedeling te zijn, zoals het 'gepeupel' op zijn beurt de schrik van de gezeten burgerij is. En de regenten blijken alleen dan tot forse maatregelen te bewegen te zijn wanneer er, zoals we gezien hebben, heimelijke verstandhouding tussen beide groepen daagt, namelijk op Zuid-Beveland, in Den Haag en in Friesland.

Ik geloof dat we hier een belangrijk stuk sociale werkelijkheid te pakken hebben. Gepeupel en boeren getuigen namelijk van een onderlinge samenhang en solidariteit die aan een ontluikend klassebewustzijn doet denken (hoe anachronistisch die term dan op zich ook nog moge zijn). In het *negatieve* natuurlijk. De stadsregeringen namen maatregelen omdat ze, nog af-

²⁸⁴ *Vat. Arch., Nunz. di Fiandra*, 130, f. 327v.

²⁸⁵ *Rom. Besch.*, I, 305, nr 325.

²⁸⁶ *T.z.p.*

²⁸⁷ *T.z.p.* Zo vooral ook te Goes. Zie verder: VAN EFFEN, *a.w.*, 43, en 91; *Europische Mercurius*, juni 1734, 300; *Pertinent Verhaal*.

gezien van uitbuiting van de beroering door de prins, bang waren voor plundering. In Goes stelde de magistraat nog ná 24 juni als diagnose dat de handen van het 'volk' jeukten naar plundering, en dat het na de huizen van de katholieken wel eens de beurt zou kunnen zijn van het Comptoir van de Staten en van hun eigen bezittingen; er moest dan ook een compagnie soldaten aan te pas komen om gewapenderhand de rust te herstellen²⁸⁸. En te Amsterdam 'tumultuosa plebs ad invadendum spoliandumque aedes viri catholici inter omnes genere et opibus clarissimi accincta a superveniente praetore cum ministris dissipata fuit'²⁸⁹. Duidelijk staat het *plebs* hier tegenover de rijke katholiek, waarbij het bijvoeglijk naamwoord voor dat *plebs* de doorslag zal hebben gegeven. Ook de reflex van de schout is slechts voor één uitleg vatbaar: niet zijn godsdienstbanden, maar zijn standsrelaties zegevierden. Het zal al evenmin louter toeval zijn dat juist te Leiden, dat een zeer talrijk industrieproletariaat telde, de 'protestanten' het gemakkelijkst tegen de rijke katholieken bleken te kunnen worden gemobiliseerd. In dat opzicht lijkt de paniek dus op een doodgewone rel.

Maar die onderlinge samenhang van het 'volk' blijkt ook uit enkele *positieve* feiten. Binnen de protestantse groepering, om te beginnen. De boeren op Zuid-Beveland organiseren zich op een wijze die sterk aan de van elders bekende semi-autarke boerengemeenschappen doet denken. Ze nemen boudweg de macht op het platteland over, stellen een eigen krijgsraad in, en erkennen de baljuw slechts voorzover hij meedoet. Alwie 'heer' is, is vanzelf verdacht. Dat ondervinden katholieke rentmeesters. Maar dat ondervinden al evengoed drie jonge Middelburgse advocaten, die belijdenis in de gereformeerde kerk hebben afgelegd. De boeren nemen hen zonder veel complimenten gevangen en — een tekenend detail — niet de baljuw, maar alleen de dominee slaagt erin hen weer los te krijgen als ze tegenover hem belijdenis van de gereformeerde godsdienst blijken te kunnen afleggen²⁹⁰. Tegenover de 'heren' trekken echter ook katholieken en protestanten onderling één lijn. Dat bleek al toen de schout van Alkmaar een strop voor zijn deur vond; ondanks de waarlijk niet kinderachtige beloning werd er noch door protestanten, noch door katholieken iemand aangebracht, hetgeen de angst van de regenten alleen maar kon versterken. Dat blijkt ook te Franeker waar de katholieke vrouw Hiltje Johannes, door het Hof vervolgd omdat ze een bloedbad had voorspeld, door 17 buren en kennissen, deels analfabeet, maar allen met naam en toenaam verklarend lidmaat van de gereformeerde kerk te zijn, schriftelijk van de aanklacht wordt vrijgepleit²⁹¹.

Hoe zou het ook anders kunnen in een samenleving waar men, alle po-

²⁸⁸ HENSEN, *a.w.*, 295.

²⁸⁹ ARSI, *Fl.-Belg.*, 66, f. 88v.

²⁹⁰ HENSEN, *a.w.*, 296-298.

²⁹¹ RAF, *Hof v. Fr.*, GG 93, dossier 8.10.1734.

gingen van de verschillende synoden en Statenvergaderingen ten spijt, nooit een echte segregatie tussen de gezindten heeft kunnen doorvoeren? Zoals uit het Franeker proces blijkt, praatten katholieken en protestanten, bij elkaar op visite, over de voorspellingen alsof het de laatste nieuwtjes betrof; en het katholieke melkmeisje Griete Ates beloofde daar aan een bejaarde protestantse klant haar en haar kinderen bij het komend bloedbad te sparen²⁹². Deze alledaagse volksoecumeniciteit met haar veelheid van interkonfessionele kontakten verklaart tevens hoe het kwam dat de voorspellingen en geruchten zo snel bij de protestanten (die van het 'volk' wel te verstaan) bekend werden.

c. *De 'heren'*. We zagen al dat ook hoger op de maatschappelijke ladder het standsbelang de overhand behield op de godsdienstige tegenstellingen, of die al spoedig herkreeg. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit de kenmerkende reactie van de protestanten onder de Goese burgerij; toen de katholieken om veiligheidsredenen waren ontwapend, verlangden de protestanten al kort na 24 juni dat dezen hun wapens weer terug kregen, omdat ze het beu waren alléén tegen het plunderzieke gepeupel in de weer te moeten komen²⁹³. In dezelfde orde van zaken ligt het patente feit dat aartspriester Van den Steen, nuntius Valenti en de ordesprovincialen zich er eigenlijk niet in het minst voor interesseren wat er met hun gevangen genomen leken gebeurt. A priori wordt aangenomen dat ze wel opruiende taal zullen hebben uitgeslagen of op een andere manier schuldig zijn. Alleen in de priesters stellen ze belang. Die kunnen dan ook geen kwaad woord hebben geuit. Alle beschuldigingen aan hun adres blijken vals, enzovoort. Ten dele moge dat juist zijn — zeker waar het de inderdaad fantastische aantijgingen tegen enkele Friese priesters betreft — in haar algemeenheid lijkt die manicheïstische stelling me onhoudbaar. Niet alleen omdat de bekende profetieën zoals we al zagen vermoedelijk alle door priesters in omloop zijn gebracht, en vaak zelfs zijn geschreven. Maar ook omdat het moeilijk denkbaar is dat alleen de protestantse geestelijkheid opruiende heethoofden onder haar gelederen telde. Tijdens vroegere twisten is dat onder de katholieken dan ook wel anders gebleken. De twijfelachtige schuilkerkenromantiek zal af en toe op zijn minst verstoord zijn door een donderpreek. Schoorvoetend geeft de nuntius dan ook toe dat sommige priesters zich wel eens tot een opruiende preek zouden kunnen hebben laten verleiden²⁹⁴. Dat is des te waarschijnlijker daar er ook vooraanstaande katholieken uit het burgerlijk milieu, waaruit de priesters gewoonlijk voorkwamen, waren, die, althans plaatselijk, in de voorspellingen

²⁹² OLDENHOF, *a.w.*, 356.

²⁹³ HENSEN, *a.w.*, 295.

²⁹⁴ *Vat. Arch.*, *Nunz. di Fiandra*, 130, f. 282v.

geloofden²⁹⁵. Wat de protestanten betreft geldt hetzelfde bijvoorbeeld voor de Franeker hoogleraar Muys, die de geruchten zeer ernstig nam²⁹⁶. Voor een reeks predikanten die zich volgens de verschillende getuigenissen werkelijk bedreigd voelden²⁹⁷. En voor de regenten van een stad als Goes. Waarmee ik maar wil zeggen dat de scheidslijn niet zo duidelijk liep als Van Effen (en anderen na hem) wilde doen voorkomen.

d. *Verklaringsmodel*. Het komt mij dan ook voor dat bij de paniek van juni 1734 geen enkelvoudig, unidimensioneel model gehanteerd kan worden, maar dat twee reeksen tegenstellingen (en belangen) elkaar daar kruisen. Enerzijds het religieus konfliktmodel, dat een maatschappelijke groepsconsensus allerminst uitsluit — ja, voorzover konflikt kontakt en botsing veronderstelt, daarop steunt. En dwars daardoorheen het maatschappelijk konfliktmodel, dat binnen een bepaald standsmilieu tot verduistering, ja overbrugging van de religiekloof leidt zo vaak het groepsbelang dat eist. De paniek zelf kan op het snijpunt van beide reeksen worden gesitueerd, namelijk daar waar religie en maatschappij elkaar raken en onderling bijna verwisselbare waarden gaan vormen, daar dus waar het toebehoren tot een godsdienstige gezindte maatschappelijke en politieke eisen en verlangens meebrengt. Alleen dit type verklaringsmodel is in staat recht te doen aan alle schijnbaar tegenstrijdige facetten van de paniek.

Inzoverre getuigt de paniek ervan dat er tóch iets haperde in de ogenschijnlijk goed geoliede verdraagzaamheidsmachine waarop de Republiek draaide. Die verdraagzaamheid kon in 'verlichte' kringen langzamerhand een *ideële* ondergrond krijgen²⁹⁸. Maar getuige de wijd en zijd levende voorspellingen en het geloof dat daar door beide partijen aan werd gehecht, was ze onder het 'volk' van louter *feitelijk* karakter, ook al werd ze door intensieve kontakten van banale aard onderbouwd. In het jaar 1733/4 kwam heel even, en voor het laatst, aan de oppervlakte dat zeker een deel van de katholieke bevolking zijn verlangen naar een katholiek staatsbestel eigenlijk nooit had opgegeven, ja dat het niet ophield er in stilte van te dromen en eigenlijk best bereid was aan de verwezenlijking ervan mee te werken. Terwijl, zoals Blok terecht heeft opgemerkt, omgekeerd uit de paniek bleek 'dat

²⁹⁵ Vgl. hierboven de opmerkingen over Van Effen. Uitdrukkelijk in: *Korte ontleding* (a.w.), blz. (3); *Rom. Besch.*, I, 305, nr 325.

²⁹⁶ SLOTHOUWER, a.w., 141-145.

²⁹⁷ Bijvoorbeeld SLOTHOUWER, a.w., 142; VAN ROSSUM, t.a.p.: 'tam superioris quam inferioris ordinis'.

²⁹⁸ In datzelfde jaar 1734 verscheen er bijvoorbeeld een *Verzameling van eenige Verhandelingen over de Verdraagzaamheid en Vrijheid van Godsdienst* (Amsterdam 1734), waarin o.a. de vijfde druk van het staatsgezinde geschrift van G. NOODT, *De Godsdienst vry van heerschappy*.

men de Roomschen niet vertrouwde en hun gehechtheid aan de vaderland-sche instellingen betwijfelde'²⁹⁹.

Dit gegeven lijkt mij des te belangrijker omdat we hier een van die zeld-zame gevallen hebben waarin het katholieke kerkvolk zelf aan het woord, of liever gezegd aan de daad kwam — want het woord werd in de Hollandse Zending welhaast volledig gemonopoliseerd door een geestelijkheid die maatschappelijk gezien andere groepsbelangen had. Alleen analyse van meer van dit soort zeldzame gebeurtenissen en verschijnselen zal het ons mogelijk maken iets méér te weten te komen over de *konkrete* geloofsbele-ving van de katholieke bevolkingsgroep, over de *werkelijke* religieverhou-dingen in de Republiek, en over de wijze waarop er, lang voordat er van ideëel gekleurde 'zuilen' sprake was, fundamenten voor dat bouwsel werden gelegd.

Verre van een verlate vreemde eend in een knusse achttiende-eeuwse bijt te zijn, lijkt de paniek van 1734 mij een van die gelegenheden waarbij het katholieke volk het juk van een nog steeds repressieve staat en een omwille van de lieve vrede uiteindelijk al even repressieve geestelijkheid heel eventjes heeft weten af te schudden, een eigen geluid heeft laten horen, en heeft willen tonen dat het zich allerm minst bij de geestelijk fnuikende situatie van semi-klandestiniteit (en financiële uitbuiting) had neergelegd, maar dat het de schuilkerken haatte. Vandaar de ontsteltenis onder burgerij en geestelijkheid die met de hele zaak geen raad weten omdat ze buiten hun gangbare denk-kategorieën valt. Als enig advies horen we dan ook allerwegen dat men de zaak maar moet laten betijen. Een verstandige raad, uiteraard, maar een die weinig of niets oplost. Geen wonder dat dominee Hanewinckel, die 65 jaar later een reisje door de Meierij maakte en daarbij als een van de eersten zowel ogen als oren goed de kost gaf, van de blinde haat van het 'domme volk' tegen de gereformeerden schrok, en in vrijwel elke stad en ieder dorp een profetie of overlevering optekende die rechtstreeks aansluit bij die welke ik hier heb besproken³⁰⁰.

e. *De rol van de seizoenarbeiders.* Eén aspekt is hier, net als in alle vroegere literatuur, tot nu toe buiten beschouwing gebleven. En dat welbewust, omdat we daarmee op veel gladder ijs raken. In het eerste hoofdstuk zagen we dat de paniek op Overflakkee vooral tegen katholieke seizoenarbeiders was gericht. Hetzelfde geldt voor Zuid-Beveland, waar ze na afloop enige tijd werden geweerd. In 's-Gravenzande werd een jonge Westfaalse maaier wegens opruiende taal veroordeeld. De gekommitteerden in Den Haag kwamen pas goed in aktie toen ze zich realiseerden dat Sint-Jansdag een hoop boeren en

²⁹⁹ P. J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, VI (Groningen 1902), 146-147.

³⁰⁰ HANEWINCKEL, a.w.

buitenlandse arbeiders in de stad zou brengen. In Harlingen tenslotte zou een weversgezel uit Munsterland een antiprotstants visioen hebben gehad, dat door zijn kameraden druk werd besproken. Deze meldingen van een door buitenlandse seizoenarbeiders gespeelde rol lijken mij te talrijk om op louter toeval te berusten.

Waaruit bestond die rol? Opruiing van de inheemse katholieken? Import van voorspellingen? Op het eerste gezicht zou men dat laatste kunnen denken, maar het lijkt mij niet erg waarschijnlijk. Wat we van hun uitspraken weten, wijst op typisch Noord-Nederlands kultuurgoed, dat ze tijdens hun jaarlijks verblijf onder de plaatselijke bevolking trouwens zonder moeite konden assimileren.

Er is helaas maar weinig konkreets bekend over aard, omvang en omstandigheden van de door buitenlanders verrichte seizoenarbeid ten tijde van de Republiek³⁰¹. Als loonarbeiders, die vrouw en kinderen bovendien thuislieten, hebben zij vóór de negentiende eeuw vrijwel geen archivalisch materiaal van sociaal-ekonomische of demografische aard achtergelaten. Wel kennen we nogal wat aantekeningen over hen in stedelijke keuren en resoluties, dagboeken, stads- en dorpsbeschrijvingen, enzovoort. Maar het beeld blijft gebrekkig. De arbeiderstrek naar onze kustprovincies, die volgens Munsterse en Osnabrücker bronnen in het begin van de zeventiende eeuw al in zwang was, maar misschien nog ouder is³⁰², vond gewoonlijk tussen mei (Pinksteren) en september plaats. Het meest bekend zijn de 'poepen', merendeels katholieke boeren uit Westfalen, Hannover en Oldenburg (d.w.z. de geestelijke vorstendommen Munster, Osnabrück en Minden), die jaar in jaar uit enkele maanden lang als maaier, turfsteker of weversgezel, later ook als marskramer naar de Republiek trokken. Vandaar de naam 'hannekemaaier' voor eerstgenoemde groep. Tack schat de totale jaarlijkse migratie uit de duitstalige gebieden in het midden van de achttiende eeuw op ongeveer 25.000 man³⁰³. Een beslist niet te verwaarlozen groepering. Maar ook de Vlamingen en Brabanders moeten vrij talrijk zijn geweest. We zagen al dat ze in de hooitijd op Zuid-Beveland werkten. En de statie van de Vlaamse karmelieten, die in 1648 te Leiden werd gesticht, was niet alleen voor de

³⁰¹ Het baanbrekend proefschrift van Joh. TACK, *Die Hollandsgänger in Hannover und Oldenburg. Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiterwanderung* (Leipzig 1902), is bij mijn weten nooit door recenter onderzoek vervangen, detailstudies daargelaten. Ook het Nederlands Economisch-Historisch Archief te Amsterdam kon mij geen verdere inlichtingen verschaffen. Zie laatstelijk het vlot geschreven werkje van K. MULDER, *Hannekemaaiers en kiepkerels* (Haren 1971).

³⁰² S. J. VAN DER MOLEN, *Dit land van de elf steden* (Hoorn z.j.), 195-196, haalt bijvoorbeeld een overlevering in die zin aan.

³⁰³ TACK, a.w., 143. Vgl. ook A. C. DE VOOYS, 'Buitenlandse seizoenarbeiders in Groningen en Drenthe in het begin der 19e eeuw', *Geografisch Tijdschrift*, 4 (1952), 70-71.

Vlaamse *immigranten* bedoeld, zoals Rogier stelt³⁰⁴, maar ook voor de seizoenmigranten te Leiden en omgeving: 'les Catholiques Flamands du Pays d'Enhaut, surnommez Bouenlanders'³⁰⁵.

Plaatselijk konden poepen en bovenlanders dus sterke concentraties vormen die, konfessioneel gezien, in hoofdzaak katholiek waren en, hoe tijdelijk ook, bij gelegenheid niettemin als een bedreiging (of door de katholieken als een ruggesteun) kunnen zijn ervaren. Misschien is het geen toeval dat de paniek in Friesland juist onder de Westfaalse weversgezellen, die te Harlingen een groep van een tweehonderdtal seizoenarbeiders vormden, voor het eerst van zich deed spreken³⁰⁶. Ik wil daarmee niet zeggen dat zij de geruchten in het leven zouden hebben geroepen. Wel dat deze mobiele bevolkingsgroep een belangrijke rol kan hebben gespeeld bij de verspreiding ervan, van het ene jaar op het andere³⁰⁷. Het is natuurlijk ook mogelijk dat men de verantwoordelijkheid voor die onkontroleerbare geruchten op hun dak schoof, omdat ze een geminachte en gevreesde minderheid vormden, nog katholiek op de koop toe. Aan de geringschattende houding van minstens het ontwikkeld deel van de Noord-Nederlandse bevolking ten aanzien van de seizoenarbeiders bestaat geen twijfel. Ze hadden de naam lomp, dom en smerig volk te zijn, zoals men kan lezen in toneelstukken van Thomas Asselijn (*De Stiefmoeder*, 1684) en van Pieter Langendijk (*De Zwetscher*, 1721), die zelf wever was. Een ware goudmijn is de kluchtige *Historie van Slenner Hincke*, door B. van Bevervoorde³⁰⁸. Deze zeker zesmaal gedrukte dialoog bevat ook hele stukken die in het door de seizoenarbeiders gesproken, tegen een groepstaal aanliggend mengdialekt zijn geschreven. Vooral is hier van belang dat deze brokjes letterkunde laten zien dat er grote beduchtheid bestond voor de maaiers uit Oost en Zuid — een vrees waarvan de heersende stand zich met een boerse lach bevrijdde. Verwonderlijk is dat niet. Nog afgezien van eventuele xenofobe gevoelens zag men de groep seizoenarbeiders als een al te talrijke minderheid waarop men noch vat had noch staat kon maken, niet alleen omdat het om katholieke of lutherse dissenters en om potige kerels ging, maar ook omdat ze, voorzover het de

³⁰⁴ L. J. ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, II (Amsterdam 1947), 144.

³⁰⁵ *Parijs, Archives Nationales*, doos L 932, stuk 7 ('Histoire des Carmes déchaussés en Hollande'), p. 8.

³⁰⁶ O. POSTMA, 'Oer de wevers fan Harns yn de 18e ieu', *It Beaken*, 16(1954), 33-42. Vgl. ook OLDENHOF, *a.w.*, 336.350.

³⁰⁷ S. TOP, 'De teuten', *Volkskunde*, 74 (1973), 382-384, vermeldt een soortgelijke suggestie van H. Mandos.

³⁰⁸ Eerst verschenen in *Den Westvaelschen Speel-thuyn* (Utrecht 1687). Later afzonderlijk gedrukt als: *De Historie van Slenner Hincke, ofte een kluchtige vertelling van een Westpheelschen Bueren soons Voiajie na Hollant met de Grasz Wade* (Amsterdam 1701), en herdrukt in 1709, 1719, 1730 en 1761. Vgl. M. BUISMAN, *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815* (Amsterdam z.j.), 37-38, nrs 154-159.

maaiers betrof, met een zeis gewapend rondtrokken³⁰⁹. Nog in 1835 zou bij een opstand in het Oldambt duidelijk worden hoe gevaarlijk dat kon zijn³¹⁰.

Bij gebrek aan positieve gegevens komt de rol van de seizoenarbeiders bij de juni-paniek dus niet goed uit de verf. Of ze inderdaad een actieve rol hebben gespeeld is, een enkele uitzondering daargelaten, al evenmin duidelijk. Wel lijkt het mij tekenend dat ze in alle gevallen volledig in het inheemse rooms-katholieke bevolkingsdeel opgenomen schijnen te zijn geweest en geheel aan wel en wee daarvan deelnamen. Mogelijk nog onthullender is, dat ze ná de paniek door de boerenbevolking van Zuid-Beveland werden verjaagd. Ongetwijfeld als de buitenlandse zondebok, die het herstel van de binnenlandse vrede kon vergemakkelijken omdat op die manier geen van beide partijen haar gezicht verloor. Mogen we er ook een weerklank van sociaal-ekonomische moeilijkheden in zien? Een diepgaander studie zal het moeten leren.

SLOTBESCHOUWING: HET KULTUREEL-ANTROPOLOGISCH GRONDGEGEVEN

Uiteraard is hiermee allerm minst het laatste woord over de paniek gezegd. Omstandigheden, voorspellingen en geruchten van algemene aard, en heersende interkonfessionele of maatschappelijke spanningen kunnen niet volstaan om het uitbreken van de paniek op de bewuste datum te verklaren. Het sneeuw baleffekt dient een beginpunt te hebben gehad. Uit onderzoek van andere paniekverschijnselen is gebleken dat aan de *take-off* van een paniek vrijwel zonder uitzondering een konkreet gerucht of een konkrete daad ten grondslag ligt, die door de menigte symbolisch wordt uitgelegd of begrepen, en daardoor een universele strekking krijgt³¹¹. Een konkrete daad hebben we bij het uitbreken van de juni-paniek niet gevonden. Wel een gerucht van dien aard, dat overal gelijktijdig verspreid schijnt te zijn geweest, namelijk het *eindtijdkwatrijn* in zijn verschillende lezingen. Het heeft al heel wat auteurs verbaasd dat dit eenvoudige kwatrijn zulke vérgaande gevolgen kon hebben. Toch lijkt dit mij niet zo moeilijk te verklaren, en wel om een reden die niet zozeer van louter historische als wel van kultureel-antropologische aard is. Die reden ligt in het tijdsbesef van de achttiende-eeuwers, tenminste van het gros ervan. We kunnen ons thans, nu licht en warmte vrijwel geheel kunst-

³⁰⁹ De angst die de met hun landbouwwerktuigen gewapende boeren inboezemden behoort blijkens ikonografie en literatuur tot de grondgegevens van het maatschappelijk en politiek konflikt in vroeger eeuwen, en heden ten dage her en der nog wel. Een sprekend voorbeeld vormt het volkslied van Katalonië, *Els Segadors* (De maaiers), dat uit de oorlog tegen Kastilië (1640) dateert. In verschillende strofen en vooral in het refrein worden telkens weer de boeren met hun zeisen ten tonele gevoerd. De explosieve kracht van dat lied moge blijken uit het feit dat het zingen ervan tot 1977 in Spanje verboden bleef. Vgl. SOLDEVILA, *a.w.*, 1008-1010.

³¹⁰ MULDER, *a.w.*, 49-50.

³¹¹ Vgl. G. RUDÉ, *The Crowd* (*a.w.*), 237-258.

matig worden geregeld en werkschema en dagorde daar zonder al te veel moeite aan kunnen worden aangepast, moeilijk een voorstelling maken van de mate waarin de achttiende-eeuwse mens, en met name de boer, van de nog grotendeels natuurlijke, cyclische leefritmen afhankelijk was. Zonne- en maankalender speelden een overwegende rol in het maatschappelijk leven en bij de arbeid, zelfs in die mate dat veel almanakken een symbolenstelsel hadden ontwikkeld dat zelfs voor volslagen analfabeten begrijpelijk was — onze tekens voor de maanstanden en planeten zijn er vrijwel de enige overblijfselen van.

De maancyklus, die de verspringende kerkelijke feestdagen regelt, is van oudsher de bevoorrechte tellurische, symbolische en kultische uitdrukking van die verbondenheid met de natuur geweest. De zonnekalender gaf daarentegen het vaste, overkoepelende, als meer objectief aangevoelde stramien aan waarin de aardritmen gesitueerd konden worden. Zonder hier verder in te gaan op een problematiek die al tot veel en oeverloze discussie heeft geleid, kunnen we wel veilig stellen dat beide cyclussen overgangsdata kennen die meestal met bijzondere feesten verbonden zijn. Zo zijn op de zonne-feestkalender Kerstmis (25 december) en Sint-Jans Geboorte (24 juni) de geijkte (zij het niet de werkelijke) data waarop de zonnewende geacht wordt plaats te vinden en waarop deze symbolisch wordt of in elk geval werd herdacht. Nog duidelijker blijkt een en ander uit de paasdatum, die wordt afgeleid uit het variabele snijpunt van beide cyclussen, namelijk uit de verhouding van de lentenachtevening en de eerstvolgende volle maan, waaraan als cultureel element werd toegevoegd dat Pasen op een rustdag diende te vallen (bij ons de zondag). Hier blijkt al dadelijk dat een kruising van hoogtepunten uit beide cyclussen als een (in positieve zin) kritisch gebeuren werd beschouwd. En dat vermoedelijk niet bij toeval. Een Frans cultureel antropoloog heeft onlangs op mijns inziens overtuigende wijze trachten aan te tonen dat de data van de belangrijkste feesten van het christelijk Westen te herleiden op zijn op een millennia oude 'volkskalender' die uit een vervoeging van zonnejaar en maancyklus bestaat en waarbij de vaste en verspringende feesten tot elkaar in een bepaalde verhouding staan³¹². Als belangrijkste kritische datum vindt men op zijn kalender het feest van O.L.V. Lichtmis, 2 februari (anderhalve maancyklus na Kerstmis)³¹³, dat vroeger hoog in ere stond maar sinds de maancyklus zijn praktisch belang heeft verloren, gaandeweg is verdwenen. Zijn kritisch karakter

³¹² C. GAIGNEBET, *Le Carnaval. Essai de mythologie populaire* (Parijs 1974). Zie ook de belangrijke, op wezenlijke punten positieve kritiek van D. FABRE, 'Le Monde du Carnaval', *Annales E.S.C.*, 31 (1976), 398-406. Veel cyclische jubelvaarten vonden plaats op de periodieke knooppunten van beide cyclussen (BOEREN, *a.w.*). VERHELST, *a.w.*, 4, vermeldt eindtijdgeloof rond 950, in verband met het samenvallen van O.L.V. Boodschap en Goede Vrijdag, dat in 992 zou plaatsvinden.

³¹³ GAIGNEBET, *a.w.*, (173).

ontleende die dag aan het feit dat het hier volgens de Juliaanse tijdrekening om de *vroegst mogelijke* datum voor het begin van de paascyklus (d.w.z. de lente op de volkskalender) kon gaan, namelijk wanneer Pasen op 22 maart (de *prima sedes*) viel. In dat geval was het op 2 februari nieuwe maan. Deze zeldzame nieuwe maan werd blijkens talloze volksweerkundige spreuken in alle Westeuropese landen eenduidig geïnterpreteerd: de vanaf dat ogenblik langzaam in de halve maancirkel verschijnende vlek werd geduid als de beer (wolf, vos, man, enz.) die het samenvallen van zon- en maankalender, de seizoenen of het weer op lange termijn regelde. Die vroegst mogelijke nieuwe maan werd uitgelegd als een nieuw wereldbegin, zoals ondubbelzinnig blijkt uit de daarmee verbonden feestpraktijken.

De in dit artikel behandelde, al even zeldzame 24 juni vormt net zo'n kritische datum, maar dan aan het andere uiterste van de cyklus. In dat geval gaat het namelijk om een uitvloeisel van de *laatst mogelijke* paasdatum, gepaard met eindtijdverwachting³¹⁴. Ik moet hier voor alle duidelijkheid aan toevoegen dat de kritische interpretatie in eerste instantie de uitzonderlijk late *paasdatum* en de daarmee samenhangende verschuiving van heel de feestkalender betrof. De kritische duiding van het samenvallen van Sakramentsdag met Sint-Jansdag, die eerst sinds 1451 mogelijk is, is niets anders als een recente, vermoedelijk kerkelijk gekleurde herduiding van het oudere kritisch gegeven. Pasen gold in de late Middeleeuwen als het openbaringsmoment bij uitstek van het goddelijke. Zo bij Joachim van Fiore en bij verschillende openbaringsvisioenen³¹⁵. Bijvoorbeeld al bij de kruistocht naar Damiate in 1218, waaraan de Hollanders en Friezen een groot aandeel hadden; daar deed een profetie de ronde dat, wanneer Pasen op 3 april zou vallen (dat was in 1222 het geval), uit Oost en West koningen zouden komen om de verdrukke christenen van Jeruzalem te bevrijden — een voorspelling die sprekend lijkt op die van 1734³¹⁶. Van Pasen is de nadruk echter geleidelijk naar Sakramentsdag verschoven, in overeenstemming met de ontwikkeling van de spiritualiteit in de rooms-katholieke kerk en met name van de meer volkse, theatrale uitingen daarvan: het paasspel verdween; de sakramentsprocessie werd een hoogtepunt van het kerkelijk leven. In de hierboven aangehaalde tekst uit 1451 speelde Pasen nog een rol als feest. In 1734 blijkt het paasfeest, op het kwatrijn na, al helemaal uit het volksgevoelen verdwenen te zijn. Bij het eerstvolgend kritisch samenvallen vindt de ontwikkeling dan haar afsluiting door de eliminatie van het natuurlijke element (Sint-Jansdag) ten gunste van het kulturele (het Sakramentsfeest): bij de eerste late Paas na 1734, in 1886, werd te Laren in het Gooi de gelegenheid aangegrepen

³¹⁴ Vgl. daarover ook MENNEMEYER, *a.w.*, 90.

³¹⁵ W. E. PEUCKERT, 'Ostermorgen', *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 71 (1950), 38-47.

³¹⁶ J. G. ECCARDUS, *Corpus historicum medii aevi*, II (Leipzig 1723), 1428; R. RÜHRICHT, *Quinti belli, sacri scriptores minores* (Genève 1879), 203-228.

om de eeuwenoude Sint-Jansverering om te vormen tot Sakramentsdevotie³¹⁷. We zien hier dus een voortgaande integratie van het feest in het kerkelijk leven of, zo men wil, een geleidelijke kerstening ervan. Dat was mogelijk omdat de datum van Sakramentsdag zelf vrij willekeurig is, en in elk geval niet rechtstreeks verband houdt met zonne- of maanjaar. In de overweging dat het om een herdenking van Witte *Donderdag* ging, en dat de tijd *na Pinksteren* het geschikste ogenblik was om zich, gesterkt door de Hl. Geest, op het eucharistisch geheim voor te bereiden (vgl. *Hand.* 2, 42), koos men in de 13e eeuw namelijk om *theologische* redenen voor de eerste vrije donderdag na de feestcyklus. In het bisdom Luik, waar het feest ontstond, was dat aanvankelijk donderdag na de *tweede* zondag na Pinksteren omdat het Drievuldigheidsfeest daar met een oktaaf werd gevierd, maar voor de hele kerk werd het feest door paus Urbanus op donderdag na Drievuldigheidszondag zelf verplicht gesteld³¹⁸. Het samenvallen van Sint-Jan en Sakramentsdag is uiteindelijk dus niet meer dan een speling van het toeval. De eigenlijke kritische dag was Pasen. Ik vermoed dat de al vroeg en vooral in de Germaanse landen aan het Hl. Sakrament toegekende kracht van magisch-maatschappelijke aard deze verschuiving naar Sakramentsdag/Sint-Jan heeft bewerkstelligd. In ander verband hoop ik op dat punt terug te komen.

Hier zou ik slechts met het volgende willen besluiten. In tegenstelling tot wat de meeste vroegere auteurs meenden, heeft niet het zeldzaam voorkomen van het samenvallen van Sint-Jan en Sakramentsdag tot de paniekgeruchten aanleiding gegeven, maar het *objektief kritisch karakter* van dat gebeuren, dat we al minstens drie eeuwen vroeger in de bronnen hebben aangetroffen. Een andere vraag is het of de paniek van 1734 erop duidt dat men zich toen de ritmen van de maancyklus nog werkelijk bewust was. Dat probleem is van veel algemener aard. Het zou ook heel goed kunnen zijn dat het hier om een louter bij overlevering bekende kritische datum ging. Dat is allerm minst onmogelijk, want het was pas 68 jaar geleden dat Sakramentsdag het laatst met Sint-Jan was samengevallen, en dat jaar (1666) was, zoals we hebben gezien, er een van eindtijdverwachting. Uit de gegevens die ons ter beschikking staan valt op onze vraag geen ondubbelzinnig antwoord te geven, al neig ik persoonlijk tot laatstgenoemde oplossing, omdat er in de Friese processen nergens expliciet van een dergelijk bewustzijn sprake is. Wel vernemen we in de verhoren het bestaan van niet nader genoemde blauwboekjes en almanakken, in de trant van de beroemde, jaar in jaar uit her-

³¹⁷ DE VRANKRIJKER & SMIT, *a.w.*, 82-83.

³¹⁸ Vgl. A. RENARD O.S.B., 'Un opusculé théologique sur l'institution de la Fête-Dieu', *Revue du Moyen Age latin*, 2 (1946), 269-276; C. LAMBOT O.S.B. & I. FRANSEN O.S.B., *L'Office de la Fête-Dieu primitive* (Maredsous z.j. (= 1946), 11, en noot 1 ald. Zie ook P. BROWE S.J., *Textus antiqui de festo Corporis Christi* (Münster 1934).

drukte prognostikaties van pseudo-Antonio Magino³¹⁹. Welke boekjes dat precies waren, valt niet meer te achterhalen. Buiten de almanakken en de bekende, hierboven genoemde volksprofetieën, is er in die jaren relatief weinig volksliteratuur verschenen. Maar we mogen ook wel veilig aannemen dat bij zo'n verhoor voor weinig ontvankelijke rechters niet het laatste woord werd gezegd over wat door de beklaagden vermoedelijk vanzelfsprekend werd gevonden. En in deze bijdrage dus al evenmin.

³¹⁹ G. D. J. SCHOTEL, *Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes*, I (Haarlem 1874), 59-60; H. J. PRAKKE, 'Don Antonio Magino', *Mededelingenblad van de bedrijfsgroep Grafische Industrie*, 3 juli 1942.